

Petar Seletković

*(Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest
Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod)*

STEFAN ŠTILJANOVIĆ – OD KAŠTELANA DO DESPOTA I SVECA (drugi dio)

UDK 321.6:929 Štiljanović, S.
DOI 10.22586/ss.23.1.3
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 22. 3. 2023.

Rad se bavi pitanjima kulta sv. Stefana Štiljanovića unutar Srpske pravoslavne crkve. Bit će riječi o početku kulta i izložiti će se osnovne etape njegovog razvoja. U skladu s navedenim, rad će se, također, baviti i slojevitošću kulta kroz duga razdoblja njegovog razvoja.

Ključne riječi: sveti Stefan Štiljanović, manastir Šišatovac, Srpska pravoslavna crkva, svetački kultovi, Srijem

*„...Nekada davno Josifa celomudrenog što žitnicama Egipat
nahrani srodnici prepoznaše, a Stefan i posljednje rodove
gladne nahraniv, nastani se u svemu kod cara...“¹*

2. Život poslije smrti. Hagiografska dimenzija lika sv. Stefana Štiljanovića kao posljednjeg srpskog despota

Iz korena blagočastivog izdanak prečasnih.² Srpski despoti u Ugarskoj i njihovi kultovi

Izgradnja kulta sv. Stefana Štiljanovića kao posljednjeg srpskog despota po svojoj prilici zaokružuje priču o srijemskim srpskim despotima koja polazi

¹ Citat iz treće pjesme drugog kanona prijenosu svetih moštiju iz „Službe svetom Stefanu Štiljanoviću“. „Služba svetom Stefanu Štiljanoviću“ objavljena je u: Слободан Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић – ратник и светац* (Београд, 1992), 89-115.

² Citat iz „Zajedničke službe svetim despotima“, u: Светлана Томин, *Владика Максим Бранковић* (Нови Сад, 2007), 140.

od gradnje i promocije obiteljskog kulta srijemskih Brankovića na tlu Ugarske i njegovog kontinuiteta s ranijim vladarskim kultovima Srba koji ubrzo nadrasta dimenzije obiteljskog projekta i postaje simbolička reprezentacija političke i duhovne moći Brankovića među Srbima.³ Obiteljski kult srijemskih Brankovića nadograđuje i promovira Srpska pravoslavna crkva, koja istovremeno osniva i izgrađuje svoje institucije na tlu Ugarske u razdoblju kada su srpski despoti posljednji Brankovići te nakon njih, kada su tu ulogu preuzeli pripadnici plemićke obitelji Berislavića Grabarskih. Tradiciju Srpske pravoslavne crkve u razvijenom i kasnom srednjem vijeku karakterizira kontinuirana izgradnja novih svetačkih kultova pripadnika svih srpskih vladarskih obitelji tijekom čitavog navedenog razdoblja te konstantna nadogradnja „svetorodne“ loze srpskih vladara novim svetim članovima međusobno krvno povezanih srpskih vladajućih dinastija počevši od Nemanjića nadalje, koju najbolje oslikava motiv rodoslovne loze po uzoru na biblijsku Lozu Jišajevu.⁴ Već u 14. stoljeću srpska dinastija Nemanjića počinje promovirati princip dinastičke svetosti, a na spomenuti model mogao je djelovati primjer susjedne Ugarske, gdje se princip dinastičke svetosti oličeni u pojmu *beata stirps* njeguje već tijekom druge polovine 13. stoljeća, a počinje biti vidljiv, primjerice, pozivanjem na kraljevske svete pretke u ispravama Bele IV., Stjepana V. i Ladislava IV. (Kumanca) te pojavljivanjem četiriju kanoniziranih svetaca i svetica (sv. Stjepana, Emerika, Ladislava i Elizabete) zajedno unutar jedne ikonografske cjeline diptiha što ga je 1290. naručio kralj Andrija III. Arpadović.⁵ Još jedan prostorno nedaleki primjer koji je u 14. stoljeću mogao imati utjecaj na formiranje modela dinastičke svetosti kod Nemanjića bio je onaj napuljskih Anžuvina koji dinastičkim povezivanjem s Arpadovićima i dolaskom na ugarsko prijestolje u svrhu reprezentacije vlastite dinastičke politike i ideologije svecima svoje dinastije pridružuju i one ugarske.⁶ Po sličnom obrascu razvijaju se i modeli dinastičke svetosti kod čeških Luksemburgovaca i austrijskih Habsburgovaca.⁷

Nakon pada Srpske Despotovine 1459. godine srpski despoti Brankovići, stalno smješteni na njihovim posjedima u južnoj Ugarskoj, tj. u Srijemu, imaju prvenstveno ulogu ugarskih baruna i vojnih zapovjednika na granici s

³ Марија М. Васильевић, *Позносредњовековни култови светих на територији централног Балкана*, докторска дисертација (Филозофски факултет у Београду, 2018), 99-105.

⁴ Смиља Марјановић-Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског* (Београд, 2007), 161.

⁵ Usp. Gábor Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe* (Cambridge, 2007), 298; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 159-160.

⁶ Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, 307-327; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 159-160.

⁷ Klaniczay, *Holy Rulers and Blessed Princesses*, 327-331; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 160.

Osmanskim Carstvom, ali u tradiciji Srpske pravoslavne crkve i u očima velikog dijela Srba oni su i nasljednici srpskih vladara te na neki način predstavljaju vladare, iako su istovremeno i hijerarhijski podređeni ugarskom kralju i žive na teritoriju Ugarske.⁸ Iako je Vuk Grgurević bio prvi srpski despot na tlu Ugarske imenovan od ugarskog kralja Matije Korvina i imao je kraljevu podršku te je aktivno radio na ponovnoj uspostavi Srpske Despotovine, on nije stekao uvjete da bude pravi nastavljач tradicija loze despota Brankovića i u simboličkom smislu, a izgleda da to nije niti planirao, barem ne u obliku u kojem su to bili njegovi prethodnici despoti. Više je razloga za to. U prvom redu, Vuk je bio nelegitimni pripadnik loze u očima dijela njegovih sunarodnjaka i ostalih suvremenika, a napose u očima Srpske pravoslavne crkve i s njom bliže povezanih pripadnika konkurentne legitimne grane Brankovića koji su tada živjeli izvan Ugarske (najvjerojatnije na području Njemačkog carstva), a potjecali su od slijepog despota Stefana.⁹ Nadalje, usporedbom ženidbene politike Vuka i kasnijih despota iz Stefanove grane obitelji može se vidjeti i odnos prema pravoslavnoj tradiciji koja je već stoljećima gradila ideologiju i snažnu simboliku „svetorodne“ dinastije i kanoniziranih, to jest više-manje svih vladara pripadnika dinastije Nemanjića i njihovih nasljednika despota Lazarevića i Brankovića. Vuk je bio oženjen Barbarom, pripadnicom hrvatske velikaške obitelji Frankopan, koja je ostala katolkinja i, poput ostalih pripadnika obitelji Frankopan, snažno podupirala katolički franjevački red, za razliku od njegovog nasljednika despota Đorđa iz legitimne loze, koji je krajem 15. stoljeća vjerojatno uspješno izbjegao brak u aranžmanu ugarskog kraljevskog dvora s katolkinjom Izabelom iz aragonske napuljske dinastije u kojem nije postojala vjerojatnost prelaska supruge na pravoslavlje. Iz kasnijeg *Prološkog žitija* (kratka svetačka biografija pisana uglavnom za liturgijsku upotrebu) Maksima Brankovića (monaško ime despota Đorđa, kasnijeg pravoslavnog vladike) može se iščitati stav pravoslavnih crkvenih krugova da je navedeni brak u sebi krio opasnost prelaska despota Đorđa na katolicizam.¹⁰ Nastavljanje tradicija prethodnih srpskih vladara može se vidjeti i kroz odnos prema manastirima iz kompleksa manastira na Svetoj Gori (Atosu), jednog od najvažnijih i najuglednijih središta čitavog pravoslavlja, i osobito prema manastirima Hilandar, Esfigmenu i Svetom Pavlu, kojima su srpski vladari tradicionalno bili ktitori. Navedeni manastiri su ključne

⁸ Мирослав Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 27-28 (1991-1992), 132; Момчило Спремић, „Српски деспоти у Срему“, у: *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ур. Миодраг Матицки (Београд – Беочин, 2007), 63-64.

⁹ Душанка Динић-Кнежевић, „Сремски Бранковићи“, *Истраживања* 4 (1975), 20, 28; Спремић, „Српски деспоти у Срему“, 55.

¹⁰ О томе види у: Толин, *Владика Максим Бранковић*, 17-25; Динић-Кнежевић, „Сремски Бранковићи“, 18-20; Спремић, „Српски деспоти у Срему“, 55-64.

ustanove za srpsku dinastičku i vjersku tradiciju. Za razliku od despota iz legitimne grane obitelji, do sada nije otkrivena niti jedna Vukova povelja Hilandaru niti bilo kojem drugom svetogorskom manastiru. Veoma važna činjenica je da je legitimna grana obitelji njegovala kult svetih vladara, svojih prethodnika, i čak uspostavila i promicala kult svog rodonačelnika slijepog despota Stefana, koji je također proglašen svecem.¹¹ Vuk Grgurević, po svemu sudeći, nije imao dobre odnose sa Stefanovom granom obitelji.¹² No, to sve ne dokazuje da despot Vuk nije imao dobre odnose sa Srpskom pravoslavnom crkvom te da nije priznat za despota. Dapače, Vuk je uz sebe imao obrazovane ljude, pripadnike pravoslavnog klera. Tako se uz Vuka spominju srpski literat *Ztepan* te pop Jovan koji je 1481. godine pisao knjigu „v dni blagočestivago i hristoljubivago gospodina despota Vuka“, na način kako su navođeni raniji srpski vladari. Tradicija mu pripisuje izgradnju pravoslavne crkve u Slankamenu, no to nije potvrđeno. Navedene činjenice ukazuju da je Vukova uloga bila prvenstveno ona vojnog zapovjednika ugarskog velikaša. Njegova slava kao sposobnog vojnika dostigla je mitske razmjere i postala je predmetom legende, pa je u narodnoj predaji zapamćen kao junak „Zmaj despot“ i „Zmaj Ognjeni Vuk“¹³

Na poziv Matije Korvina 1486. godine, udovica Stefana Brankovića Angelina te njezini sinovi Đorđe i Jovan od legitimnih Brankovića došli su u Ugarsku. Kralj Matija vjerojatno je stupio u vezu s ovom granom Brankovića postavši gospodar velikog dijela austrijskih pokrajina, a u Austriji, odnosno na području Koruške, tada su Brankovići najvjerojatnije boravili na posjedu koji im je 1478. godine darovao car Fridrik III. nakon što su mu položili zakletvu vjernosti.¹⁴ Po dolasku u Ugarsku legitimni Brankovići od kralja su dobili dijelove posjeda (pretežno u Srijemu) Vuka Grgurevića i stalno su se nastanili u Srijemu, a sjedište im postaje utvrda Kupinik (danas Kupinovo), uz rijeku Savu. Sa sobom su također u Ugarsku donijeli i tijelo (*mošti*, tj. moći, odnosno relikvije) sv. Stefana, Đorđevog i Jovanovog oca, i svečano su ih položili dana 15. veljače 1486. godine u crkvu sv. Luke koja se nalazila u neposrednoj blizini utvrde Kupinik. Ovdje se vidi nastavljanje tradicija srpskih vladara i ugledanje na uzore iz srpske povijesti. Donošenjem Stefanovih moštiju u Srijem, a čije se štovanje započinje izgleda još u doba boravka legitimnih Brankovića izvan Ugarske, uspostavlja se kult srpskih vladara na tlu Ugarske, što dodatno snaži ugled i moć despota među Srbima u Ugarskoj. Pretpostavlja se da je crkvu sv. Luke podigao Đorđev i Jovanov djed, despot

¹¹ Спремић, „Српски деспоти у Срему“, 64; Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи“, 132.

¹² Васиљевић, *Позносредњовековни култови светих*, 98-99.

¹³ Dinić-Knežević, „Sremski Brankovići“, 20; Spremić, „Српски деспоти у Срему“, 54-55.

¹⁴ Usp. Dinić-Knežević, „Sremski Brankovići“, 28.

Đurađ Branković, a postoji mišljenje da je crkva podignuta, između ostalog, i kao mauzolej za članove njegove obitelji. Miroslav Timotijević navodi da, prema srednjovjekovnom shvaćanju svijeta, vladarska obitelj podiže mauzolej za svoj spas i na slavu božju, ali građenjem mauzoleja ističe i svoj statusni identitet u hijerarhijskom poretku srednjovjekovnog svijeta. Premda spomenuta crkva oblikom i izgledom baš ne odgovara reprezentativnoj funkciji mauzoleja, crkva sv. Luke u prvo vrijeme odgovarala je potrebama srijemskih Brankovića. M. Timotijević također smatra da, prvenstveno zbog posvećenosti raznim vojnim kampanjama, legitimni Brankovići nisu u prvom periodu nakon dolaska u Srijem mogli biti ktitori reprezentativnije crkve koja bi bila obiteljski mauzolej i mjesto kulta.¹⁵

Svetlana Tomin navodi da je proglašenje svetih u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, za razliku od službene kanonizacije unutar Katoličke crkve, puno manje formalan postupak. Zapravo, sam postupak kanonizacije unutar Srpske pravoslavne crkve nije poznat, a dio istraživača dovodi u pitanje uopće postojanje takvog čina. Za pojedine svece uopće se ne može utvrditi tko je i kada pokrenuo postupak njihovog proglašenja svetima, a tako je otprilike bilo i u Katoličkoj crkvi sve do grgurovskih reformi. Stoga se u novijim istraživanjima naglasak stavlja na postupnost nastajanja kulta uz stvaranje kulturnih spisa. Kao neophodni uvjeti za nastajanje kulta navode se *netljenost* (cjelovitost, odnosno nepropadljivost svečevog tijela) i *blagouhanje* (ugodan miris, odnosno miomiris) moštiju te *točenje mira* (istjecanje osobite, odnosno mirisne, uljevite tekućine iz groba sveca ili iz svečeve slike) i pojava čuda.¹⁶

Proglašenjem svetima svojih pripadnika, srijemski Brankovići stječu ogromnu simboličku moć, koja se u krugu vjernika Srpske pravoslavne crkve uvijek iznova osnažuje putem raznih vjerskih manifestacija poput spominjanja svetih u liturgiji, čitanja svetačkog žitija (životopisa sveca), štovanja svetih moštiju, spomena u kalendaru svetih itd. Širenjem kulta svog prethodnika sv. despota Stefana Brankovića (čije se mošti nalaze na njihovim posjedima u Ugarskoj) posljednji Brankovići dodatno osnažuju veze svoje obitelji sa Srpskom pravoslavnom crkvom.¹⁷ Jedna od najzaslužnijih osoba za izgradnju kultova pripadnika svoje obitelji bio je vladika Maksim,

¹⁵ Usp. Timotijević, „Сремски деспоти Бранковићи“, 130-131.

¹⁶ Usp. Tomin, *Владика Максим Бранковић*, 198-199; Даница Поповић, *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији* (Београд, 2006), 27-35, 62-64, 109-110, 117, 155, 310. За специфичне појмове везане уз култове православних светца користити ћу адекватну терминологију преузету из српског православља као што је, примјерце, *проглашење светим* или *мошти светца* itd. Појмови из католичке традиције попут *канонизације*, *реликвије светца* itd, иако су неки врло слични онима из православља, у овом случају нису примјенјиви јер често означавају праксе које у православљу уопће не постоје или постоје у битно различитом облику.

¹⁷ Томин, *Владика Максим Бранковић*, 13-14

odnosno Đorđe Branković, koji je prije stupanja u monaške redove bio srpski despot zajedno sa svojim bratom Jovanom. Đorđe svojim monašenjem te prepuštanjem despotskog položaja u cijelosti bratu Jovanu nastavlja srednjovjekovne tradicije srpskih vladara (kao primjeri mogu se navesti monašenje Stefana Nemanje, odnosno sv. Simeona Mirotočivog i sv. Save Nemanjića),¹⁸ a tim postupcima srijemski se Brankovići i Srpska pravoslavna crkva približavaju idealu pravoslavlja – postizanju „simfonije“, odnosno sklada svjetovne i duhovne vlasti.¹⁹

Taj sklad na neko se vrijeme prekida smrću despota Jovana 1502. godine. Monah Maksim tako je ostao jedini živući muški potomak Brankovića. Prema navodu iz njegovog žitija, želeći ostati monah, odbio je ponudenu mu despotsku titulu. Vjerojatno negdje tijekom 1503. godine srpskim despotom postaje Ivan iz plemićke obitelji Berislavića Grabarskih, koji je bio katolik. Obitelj Berislavića Grabarskih podrijetlom je iz Požeške županije, a jedna je od obitelji koje potječu od roda Borića bana. Rodonačelnik spomenutog roda bio je bosanski ban Borić koji se spominje u izvorima sredinom 12. stoljeća kada je sudjelovao na strani ugarskog kralja u ratu s bizantskim carem Emanuelom Komnenom.²⁰ Ivan Berislavić Grabarski oženio se udovicom pokojnog despota Jovana, Jelenom iz poznate srpske velikaške obitelji Jakšić, i na položaj despota ustoličen je početkom 1504. godine. Preostali Brankovići, odnosno Maksim i njegova majka Angelina, nisu bili skloni novom despotu i otišli su u Vlašku noseći sa sobom mošti sv. Stefana i bivšeg despota Jovana Brankovića, a kao jedan od razloga njihovog odlaska navodi se dolazak „inoplemenika“, odnosno Ivana Berislavića Grabarskog u „otačastvo“ Brankovića.²¹ Čini se da se dolaskom Ivana Berislavića Grabarskog na položaj srpskog despota stvara situacija na neki način slična onoj kao u razdoblju Vuka Brankovića, kada je srpski despot bio samo jedan od ugarskih baruna i zapovjednika na granici. Maksim u Vlaškoj u razdoblju od 1505-1508. godine stječe episkopsko i mitropolitsko dostojanstvo. Navodi se da je Maksima za vladiku Vlaške postavio bivši carigradski patrijarh Nifon, koji je sa Svete Gore došao na poziv vlašskog vojvode Radula Velikog s ciljem da sredi stanje u crkvi u Vlaškoj.²² Nakon smrti vojvode Radula na vlaško prijestolje dolazi vojvoda Mihnea. Postoji mišljenje da novi vojvoda Mihnea nije bio sklon Maksimu i

¹⁸ Томин, *Владика Максим Бранковић*, 29; Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи“, 131-133.

¹⁹ Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 98.

²⁰ Више о роду Борића бана и о пlemićким обителјима проишаоим из њега види у: Марија Карбић, *Пlemićки род Борића бана* (Славонски Брод, 2013).

²¹ Усп. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 34; Карбић, *Пlemićки род Борића бана*, 55-56; Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи“, 33.

²² Усп. Томин, *Владика Максим Бранковић*, 38.

da su se zbog toga vladika Maksim i njegova majka Angelina odlučili napustiti Vlašku i vratiti se u Srijem. Smatra se da se taj povratak dogodio oko 1509. godine.²³

Izgleda da je tada između preostalih Brankovića i nove despotske obitelji Berislavića Grabarskih postignut svojevrsni kompromis. Maksim i Angelina su u Srijemu došli u posjed mjesta Krušedol. Krušedol se, prema mišljenju Miroslava Timotijevića, ranije nalazio na posjedu srpskih despota, a prema Pálu Engelu spomenuto mjesto također se nalazilo na despotskom posjedu. U tom slučaju, Maksim i Angelina Krušedol su na neki način stekli od Ivana Berislavića Grabarskog i njegove žene Jelene Jakšić. No, prema recentnom istraživanju Aleksandra Krstića i sukladno predaji sačuvanoj u Žitiju arhiepiskopa Maksima ipak je vjerojatnije da je Krušedol ranije bio u sklopu srijemskih posjeda Stefana i Marka Jakšića, braće despoteve supruge Jelene Jakšić, koji su spomenuti posjed ustupili vladici Maksimu i Angelini vjerojatno uz suglasnost despota Ivana Berislavića Grabarskog i njegove supruge Jelene Jakšić jer se Krušedol nalazio blizu despotskih posjeda u Srijemu.²⁴ Iako se s apsolutnom sigurnošću ne može utvrditi jesu li Krušedol Maksimu i Angelini ustupili Berislavići Grabarski ili Jakšići, treba istaći važnu činjenicu, a to je da su Berislavići Grabarski i Jakšići tada bili vrlo blisko rodbinski povezani. Spomenuta braća Jakšić bili su svojta despota Ivana Berislavića Grabarskog, s kojim su se rodbinski povezali putem braka despota Ivana s njihovom sestrom. U Krušedolu su se vladika Maksim i njegova majka Angelina nastanili i nakon prikupljenih materijalnih sredstava pomoći s raznih strana sagradili manastir kao mauzolej obitelji Branković i u njega smjestili svete mošti članova svoje obitelji, sv. Stefana i Jovana.²⁵ U međuvremenu vladika Maksim postao je beogradski mitropolit pa je manastir Krušedol postao i mitropolitско sjedište te centar kulta svetih Brankovića iz kojeg se taj kult širi među Srbima u Ugarskoj. Beogradski mitropolit bio je tada neovisan o crkvenoj vlasti ohridskog arhiepiskopa, koji je tada bio nadležan na području osmanske Srbije. U ovim aktivnostima vidi se nastojanje vladike Maksima za stvaranjem samostalne srpske crkvene organizacije u Ugarskoj sa sjedištem u manastiru Krušedolu.²⁶

²³ Usp. Томин, Владика Максим Бранковић, 40.

²⁴ Usp. Александар Крстић „Поседи Јакшића у Славонији и Срему“, *Историјски часопис* 70 (2021), 199-200; Pál Engel, *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont (Budapest, 2020); Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи“, 141.

²⁵ Usp. Снежана Божанић, „О деспотици Јелени кћери Стефана Јакшића у српској историји, култури и традицији“, у: *Шести међународни интердисциплинарни симпозијум Сусрет култура. Зборник радова*, књига II, (Нови Сад, 2013), 902; Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи“, 138-139.

²⁶ Usp. Тимотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи“, 148.

Novi despot iz obitelji Berislavića Grabarskih nije se protivio podizanju novog manastira kao najvažnije institucije Srpske pravoslavne crkve te uspostavi mitropolitskog središta u blizini svojih posjeda jer mu takav centar može uvećati moć i ugled njegove obitelji kod ugarskih Srba, tim više što položaj despota obitelji Berislavića Grabarskih nitko više nije osporavao. Pri tom je ključnu ulogu u prijenosu legitimiteta i tradicija od Brankovića na obitelj Berislavića Grabarskih odigrala Ivanova supruga despotica Jelena Jakšić, koja je i sama pripadala pravoslavnoj vjeri i, poput prethodnika Brankovića, pomagala je srpske manastire, osobito Hilandar.²⁷ Prema Žitiju arhiepiskopa Maksima, po povratku u Srijem vladika Maksim je, „isprovisši“ od svojih srodnika Marka i Stefana Jakšića „mjesto dobro“, podigao manastir u Krušedolu. Marko i Stefan Jakšić bili su Jelenina braća, stoga je vjerojatno da je i Jelena pomogla svojoj bivšoj svekrvi Angelini Branković i bivšem djeveru Maksimu pri podizanju spomenutog manastira.²⁸ Pokazalo se da se novi despot Ivan Berislavić brinuo za potrebe Srpske pravoslavne crkve. Budući da je i ruski veliki knez Vasilije III Ivanovič bio rodbinski povezan s obitelji Jelene Jakšić, odnosno bio je oženjen Jelenom, kćerkom Jelenine sestre Ane, godine 1509. Ivan Berislavić pisao je Vasiliju preporučujući molbu beogradskog mitropolita Teofana u stvari milostinje za beogradsku crkvu. Njegova preporuka išla je uz pismo bivše despotice Angeline, koja je navela da je kupila imanje gdje želi sagraditi crkvu i od Vasilija također tražila pomoć za izgradnju crkve u kojoj bi smjestila mošti svog muža i sina. Po svoj prilici, knez Vasilije III. udovoljio je molbama i beogradskog mitropolita Teofana i bivše despotice Angeline i poslao im pomoć.²⁹ Najznačajniju pomoć za izgradnju novog manastira u Krušedolu dao je vlaški vojvoda Neagoe Basarab, još jedan rođak posljednjih Brankovića, nakon dolaska na položaj vojvode 1512. godine.³⁰

Iako su vrela srpske crkvene provenijencije uglavnom ignorirala despote Berislaviće Grabarske, izgleda da se upravo u vrijeme njihovog despotovanja te vladike Maksima kao beogradskog mitropolita uspjela na neki način ostvariti „simfonija“ svjetovne i duhovne vlasti, ali s despotima koji su bili katoličke vjere. Čini se da su obje strane imale koristi od ove situacije. Despotu Ivanu Berislaviću kao katoliku nije bilo potrebno niti je htio i mogao graditi kult svoje obitelji ni druge elemente sakralizacije svog položaja unutar pravoslavne crkve. Srpska pravoslavna crkva, odnosno preostali Brankovići u njenim

²⁷ Usp. Божанић, „О деспотици Јелени“, 902; Катарина Митровић, „Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару 1503, јуни 11, Будим“, *Стари српски архив* 7 (2008), 195-203.

²⁸ Usp. Божанић, „О деспотици Јелени“, 902.

²⁹ Usp. Божанић, „О деспотици Јелени“, 900; Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, 58; Spremiћ, „Српски деспоти у Срему“, 66.

³⁰ Тимотијевић „Сремски деспоти Бранковићи“, 138-140.

redovima, mogli su neometano gajiti kultove svetih članova svoje obitelji i dalje izgrađivati institucije Srpske pravoslavne crkve na teritoriju Srijema i južne Ugarske, a legitimitet despota iz obitelji Berislavića Grabarskih nitko više nije osporavao. Nakon smrti despota Ivana (umro vjerojatno početkom 1514. godine) naslov srpskog despota i dalje je ostao u rukama pripadnika obitelji Berislavića Grabarskih, odnosno nosio ga je Ivanov i Jelenin sin Stjepan i držao ga faktički do svoje pogibije 1535. godine.³¹

Okolnosti nastanka kulta sv. Stefana Štiljanovića

Početak kulta sv. Stefana Štiljanovića može se pratiti praktički vrlo brzo nakon njegove smrti, kada se većina današnje Slavonije i južnog dijela Ugarske već nalazila pod vlašću Osmanlija. Kult sv. Stefana Štiljanovića, koji je također nastao u Srijemu u okviru fruškogorskih manastira, označava završetak jednog razdoblja i početak novog, kada se u okviru Srpske pravoslavne crkve pod vlašću Osmanlija samostalno razvijaju svetački kultovi bez patronata vladarske obitelji i njihovih potomaka. Potrebno je napomenuti da, za razliku od svetih Brankovića, čiji se kultovi uspostavljaju i promoviraju u krugu iste obitelji i institucija Srpske pravoslavne crkve u svrhu jačanja simboličke moći dinastije među srpskim stanovništvom, kult despota sv. Stefana Štiljanovića nastaje i razvija se isključivo u krugu Srpske pravoslavne crkve. Iako Stefan Štiljanović za života nije nosio naslov despota, s njegovim kultom na neki se način nastavlja i završava priča oko kultova srijemskih despota, koja se zaokružuje Štiljanovićevim kultom, a ujedno dolazi do sakralizacije topografije novih prostora u kojima žive Srbi u Slavoniji, Srijemu i drugim dijelovima južne Ugarske (primjerice Morović, Orahovica, Valpovo, Šikloš itd.).

Prema istraživanjima Marije Vasiljević, razvoj svetačkih kultova kroz vrijeme pokazuje da svaki od njih ima dvije dimenzije, onu bezvremensku, u kojoj se ostvaruju univerzalni ideali, i historijsku dimenziju, koja obuhvaća aktualne ideologije i politička stanja te kulturni i društveni kontekst. Svetački kultovi u određenom razdoblju funkcioniraju kao pokazatelji društvene stvarnosti jer kroz štovanje svetog svako pojedino razdoblje ugrađuje svoja obilježja u njegov lik, a istovremeno kult svetog služi i kao model koji oblikuje društvenu stvarnost. Tako se u skladu s trenutnom stvarnošću rađaju novi svetački kultovi, ali i preobražavaju oni stari. To je osobito vidljivo u razdobljima velikih društvenih transformacija, koje se događaju, primjerice, nakon Kosovske bitke 1389. godine, kada sjećanje na Kosovsku bitku i njene junake te novi kult sv. mučenika kneza Lazara odražavaju novu društvenu stvarnost u smislu prodiranja Osmanlija na srpske teritorije, ali ujedno pred-

³¹ Usp. Божанић, „О деспотици Јелени“, 900; Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, 55-67; Спречић, „Српски деспоти у Срему“, 66.

stavljaju i model koji utječe na oblikovanje svijesti o političkom autoritetu, organizaciji društva te kolektivnom identitetu Srba u novim okolnostima. Isto tako tada dolazi do preobrazbe ili reaktualizacije starih kultova u novim okolnostima, poput kultova sv. Simeona i Save, vidljive u tada nastalim kulturnim spisima i ikonografskim predodžbama. Štovanje sv. Simeona Nemanje i sv. Save prelazi okvire dinastičkog predstavljanja, a spomenuti sveci postaju pokrovitelji države i vladara. Isto tako se preoblikuju i zaokružuju kultovi kralja Milutina, Dragutina i sv. Stefana Dečanskog. Reafirmiranjem kultova vladara iz nemanjičke dinastije i povezivanjem kneza Lazara s njom kao nastavljача (nemanjičko podrijetlo Lazareve žene Milice) reafirmira se i ideja svetorodne dinastije. U tom periodu dolazi do reafirmacije i preoblikovanja nekih općepравoslavniх и općekršćanskiх kultova svetaca čije su mošti (relikvije) tada stigle u neku gradsku sredinu i time su ti sveci postali zaštitnici grada. Translaciju moštiju svetaca prati nastanak novih kulturnih spisa, a to je sve dio ideje posvećenja prijestolnice koja svoj korijen ima u Bizantskom Carstvu. Primjerice, translacije moštiju sv. Petke u Beograd u vrijeme Stefana Lazarevića te sv. Luke u Smederevo u vrijeme despota Đurđa Brankovića bile su predmet preoblikovanja postojećih kultova spomenutih svetaca, npr. uvođenjem novih praznika u čast prijenosa moštiju i prilagođavanjem postojećih proslavnih sastava u smislu dodavanja samog opisa svečanosti translacije svetih moštiju. Ove translacije i s njima povezana afirmacija Beograda i Smedereva kao novih vjerskih centara svjedoči o pomicanju težišta srpske kulture prema sjeveru.³²

Pojava i početak razvoja kulta sv. Stefana Štiljanovića može se također smjestiti u razdoblje velikih društvenih transformacija koje su se događale za vrijeme i nakon uspostave osmanske vlasti u periodu osmanskog osvajanja Srijema, današnje Slavonije i velikih dijelova Ugarske. Te društvene transformacije događaju se ovoga puta na sjevernom dijelu prostora gdje žive Srbi, u Srijemu, današnjoj Slavoniji, Baranji i drugim dijelovima južne Ugarske. Stefan Štiljanović umro je nakon 1540., kada se posljednji put spominje, tom prilikom kao „prefekt“ grada Valpova koji je još bio u kršćanskim rukama. Početak i razvoj kulta sv. Stefana Štiljanovića vezani su za manastir Šišatovac na Fruškoj gori u Srijemu (vidi: Slika 1). Manastir Šišatovac osnovan je u prvoj polovini 16. stoljeća, no točno vrijeme njegovog osnivanja nije sigurno utvrđeno. U *Zaveštajnom svitku* spomenutog manastira iz 1617. godine navedeno je da je manastir osnovao 1520. godine iguman Teofil nakon što su on i njegova subraća monasi napustili manastir Žiču.³³ Stefan Štiljanović za živo-

³² Усп. Васиљевић, *Позносредњовековни култови светих*, 282-283.

³³ Усп. Борис Стојковски, „Стефан Штиљановић - прилози за историју и култ“, *Црквене студије* 20 (2023), 390; Мита Костић, „Стеван Штиљановић (Историографско-хациографска студија)“, *Глас СКА СХ* (1923), 20; Наташа Половина, „Свети Стефан

ta je od kralja Ferdinanda dobio Esztyén (vjerojatno Stejanovci) u Srijemu na osmanskom teritoriju, što bi moglo ukazivati na njegove veze s tamošnjim manastirom sv. Đorđa, čiji je možda mogao biti ktitor, no možda je Stefan za života bio ktitor i manastira Šišatovac.³⁴ Mirjana Tatić-Đurić u članku o ikoni rođenja Bogorodice iz Šišatovca objavljenom 1989. godine u zborniku radova o manastiru Šišatovac Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti citira tvrdnju Milana Kašanina iz 1939. godine da se u manastirskoj biblioteci manastira Šišatovac pod br. 139 čuvao šišatovački Pomenik i u njemu se kao ktitori manastira navode despot Stevan, sin Jelene *Berisavljević*, i njen zapovjednik vojske Teodor. Također se spominju i iguman Teofilo, proiguman Vasilije i jeromonasi Ilarion i Visarion.³⁵

Vezano za prvi spomen moštiju sv. Stefana Štiljanovića u manastiru Šišatovac, u knjizi manastira Šišatovac *Panegiriku* postoji zapis koji je navodno datiran u 1545. godinu u kojem se navodi da u spomenutom manastiru počivaju mošti *svetog i pravednoga i divnoga Stefana Štiljanovića, srpskoga despota*. Prema analizi spomenutog zapisa koju je obavio dr. Boris Stojkovski utvrđeno je da isti vjerojatno ne potječe iz 1545. godine, nego iz kasnijeg razdoblja.³⁶ Prvi spomen sv. Stefana Štiljanovića i njegovih moštiju u Šišatovcu zapravo potječe iz rukopisa manastira Šišatovac, gdje se u zapisu iz 1560. godine navodi da mošti svetog kneza Stefana Štiljanovića počivaju u hramu Roždestva (Rođenja) presvete Bogorodice u manastiru zvanom Remetski. Iz ovog zapisa saznaje se najraniji naziv manastira iz kojeg počinje stvaranje i širenje Štiljanovićeveg kulta, a spomenuti manastir će se kasnije, tijekom druge polovine 16. stoljeća, nazivati Šišatovac. Također je prvi put ovdje Stefanovo prezime zabilježeno u obliku Štiljanović. Stefan Štiljanović je ovom prilikom naveden kao knez, a spomenuta titula je, kako navodi prof.

Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/2 (2013), 350.

³⁴ Usp. Stojkovski „Stefan Štiljanović“, 390; Petar Seletković, „Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)“, *Scrinia Slavonica* 22 (2022), 26.

³⁵ Usp. Mirjana Tatić-Đurić, „Ikona roђења Bogorodice iz Шишатовца“, u: *Манастир Шишатовца. Зборник радова*, ур. Динко Давидов (Београд, 1989), 197. Podatak iz Pomenika prenosim iz autoričinog članka koja citira djelo: Милан Кашанин, *Војводина*, I (Нови Сад 1939), str. 359. Izvor mi nije dostupan. Vjerojatno se ovdje radi o pogrešci. Po svojoj prilici *Berisavljević* bi bio jedan od oblika prezimena Berislavića Grabarskih (Beriszló), što bi značilo da bi u tom slučaju despot Stevan/Stjepan Berislavić Grabarski bio ktitor Šišatovca, a za takvu tvrdnju nema nikakve potvrde u izvorima.

³⁶ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III (Београд, 1905), 53. Početkom 2023. objavljen je rad o Stefanu Štiljanoviću profesora Borisa Stojkovskog s Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu gdje je spomenuti zapis analiziran. Sukladno navedenom, moram korigirati netočnu dataciju navedenog zapisa koju sam naveo na kraju prvog dijela mog rada o Stefanu Štiljanoviću iz prošle godine. Usp. Stojkovski „Stefan Štiljanović“, 391.

Stojkovski, u kasnom srednjem vijeku imala vrlo široku upotrebu. Radi se o neformalnoj tituli koja je mogla označavati predstavnike lokalne vlasti, pa čak i glavare stočarskih zajednica.³⁷ Nekoliko godina nakon prvog spomena o Štiljanoviću, u osmanskome popisu iz 1566/67. godine spominje se manastir sv. Stefana Štiljanovića, odnosno manastir Sveti Stefan Škil(j)atović ili Šišatović (*Manastir-i İsveti İştfan İşkilatovit', nam-i digër Şişatovit'*) koji se nalazi u blizini sela Velika Remeta.³⁸ Sljedeći spomen Šišatovca i moštiju sv. Stefana Štiljanovića u njemu nalazi se u rukopisu *Zaveštajnog svitka* manastira Šišatovac iz 1617. godine, koji je navodno prijepis iz 1520. godine, gdje iguman Teofil tvrdi da je Bog posred crkve položio „svetog i pravednog novog kneza Stefana Štiljanovića“.³⁹ Po svoj prilici, kult sv. Stefana Štiljanovića u početnom razdoblju svog razvoja u 16. stoljeću bio je uglavnom sveden na lokalne okvire, tj. Srijem i manastir Šišatovac kao mjesto njegovog nastanka, i njegovan uglavnom u krugu monaha šišatovačkog manastira.

Hagiografija sv. Stefana Štiljanovića u kulturnim spisima i u ikonografskim prikazima

Hagiografska legenda o sv. Stefanu Štiljanoviću, uz razvoj njegovog kulta, oblikovala se i mijenjala tijekom 16., 17. i 18. stoljeća i nadograđivana je novim elementima, baziranim u velikom dijelu na temelju usmene predaje. Smatra se da su najraniji kulturni spisi vezani za kult sv. Stefana Štiljanovića bili *Pohvalno slovo*, *Povijesno slovo*, odnosno žitiije (životopis) sv. Stefana Štiljanovića te *Služba sv. Stefanu Štiljanoviću*. Temeljem rezultata analize prijepisa spomenutih tekstova koji se nalaze u rukopisnom *Mineju za oktobar* manastira Šišatovac iz 1631. godine, dio stručnjaka smatra da je jezgra ovih tekstova nastala u 16. stoljeću, odnosno jezgra bi im mogla biti jedno *Pohvalno slovo*. *Pohvalno slovo* je kratak zapis, s nizom biblijskih usporedbi, gotovo bez biografskih podataka o Štiljanoviću, a puno je kraće od *Povijesnog slova*.⁴⁰ Tekstovi ovih kulturnih spisa sastavljenih u Šišatovcu datiraju se u 1631. godinu i vezani su za vizitaciju pečkog patrijarha Pajsija manastiru Šišatovac

³⁷ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I (Београд, 1902), 191-192; Usp. Стојковски „Стефан Штиљановић“, 391; Костић, „Стеван Штиљановић“, 21.

³⁸ Bruce McGowan, *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri* (Ankara, 1983), 105. U prvom dijelu rada također sam pogrešno naveo da se manastir spominje u osmanskome popisu iz 1546. godine. Boris Stojkovski u svom radu navodi ispravnu dataciju spomena manastira. U skladu s tim i ja ću korigirati pogrešku iz prvog dijela rada. Usp. Стојковски, „Стефан Штиљановић“, 390.

³⁹ Usp. Половина, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни“, 350; Стојковски „Стефан Штиљановић“, 390; Костић, „Стеван Штиљановић“, 20.

⁴⁰ Стојковски „Стефан Штиљановић“, 391; Радојка Зарић, „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII–XIX века“, *Саопштења XVII* (1985), 70.

iste godine.⁴¹ Sigurno je da je srpski patrijarh Pajsije upravo 1631. godine posjetio manastir Šišatovac s ciljem učvršćivanja tamošnjeg kulta. Budući da su spomenuti tekstovi sastavljeni iste godine, mnogi smatraju da je upravo patrijarh Pajsije sastavljač spomenutih tekstova. Prema tome, cilj patrijarha Pajsija bio bi da se uvođenjem novih kultova kao što je Štiljanovićev te jačanjem već postojećih kultova srijemskih Brankovića i njihovim međusobnim povezivanjem čvršće povežu periferni dijelovi Patrijaršije s njenim sjedištem u Peći.⁴² Glavni razlog spomenutog Pajsijevog dolaska u Šišatovac bila je svečanost proslavljanja prijenosa moštiju Stefana Štiljanovića. Tom prilikom za Stefanove mošti izrađen je novi kivot⁴³ i dana 4. listopada po julijanskom, odnosno 17. listopada prema gregorijanskom kalendaru 1631. godine obavljeno je posvećenje kivota i svečani prijenos (translacija) Stefanovih moštiju u novi kivot.⁴⁴ Na taj dan u listopadu proslavljaju se sv. Stefan i Jelena Štiljanović u kalendaru Srpske pravoslavne crkve sve do danas. Sv. Jelena Štiljanović također je bila povijesna osoba, navedena kao Stefanova žena Jelena Bogdanović u darovnici iz 1535. godine u kojoj Ferdinand Habsburški posjed Esztyén daruje Stefanu i njegovoj ženi Jeleni.⁴⁵ Miroslav Timotijević navodi da je jedan od najvažnijih razloga za svečani čin translacije moštiju 1631. godine bila obrana i utvrđivanje Štiljanovićevog kulta jer se upravo tada u određenim krugovima Katoličke crkve javljala sumnja da mošti sv. Stefana Štiljanovića zapravo pripadaju sv. Ivanu Kapistranu.⁴⁶ U trenutku razvoja kulta u 17. stoljeću došlo je i do njegovog osporavanja; zbog toga je u *Povijesnom slovu* spomenut motiv odnošenja ruke sv. Stefana u Carigrad, gdje je carigradski patrijarh cjelivao ruku i time potvrdio njenu svetost.⁴⁷ U katoličkim krugovima i među nekim franjevcima sumnjalo se da bi tijelo sv. Stefana moglo zapravo biti tijelo sv. Ivana Kapistrana, katoličkog sveca koji se proslavio u kršćanskoj obrani Beograda 1456. godine i iste godine umro od kuge. Njegovo tijelo nalazilo se do 1526. godine u Iloku i oko njega se razvio Kapistranov kult. Kapistran je u Katoličkoj crkvi službeno kanoniziran 1690.

⁴¹ Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 70; Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 81.

⁴² Usp. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 401.

⁴³ *Kivot* или *čivot* je termin u Pravoslavnoj crkvi koji označava kovčeg u kojem se čuvaju mošti (moći, relikvije) sveca. Usp. „čivot“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. pristup ostvaren 10. 6. 2021., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13588>

⁴⁴ Usp. Мирослав Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца у XVIII веку: Прилог изучавању ефемерног спектакла“, *Манастир Шишатовца, Зборник радова*, ур. Динко Давидов (Београд, 1989), 344.

⁴⁵ Usp. Стојковски, „Стефан Штиљановић“, 388-389; Seletković, „Stefan Štiljanović“, 25-26.

⁴⁶ Usp. Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца“, 344-345.

⁴⁷ Usp. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 71.

godine. Postoje legende da su Osmanlije bacili Kapistranovo tijelo u bunar kod iločke crkve, onda da su ga prodali pravoslavnim kaluđerima, zatim verzija da su tijelo bacili u bunar, pa u Dunav, odakle su ga uzeli pravoslavni monasi i odnijeli u jedan od svojih manastira. Kao moguća odredišta bili su spominjani manastir Hopovo, Krušedol, Vrdnik, a postoje i varijante da je tijelo odnešeno u Carigrad, zatim u franjevački samostan u Nagyszőlősu (danas u Ukrajini), Budim i manastir Bistrica kod Rimnika u Rumunjskoj.⁴⁸ Povjesničar Mita Kostić, koji se bavio ovim pitanjem, svojim istraživanjima potpuno je opovrgao mogućnost da bi tijelo Stefana Štiljanovića moglo pripadati Ivanu Kapistranu.⁴⁹ Priča o želji dijela katolika, odnosno franjevaca, da dođu u posjed Štiljanovićevih moštiju mogla bi govoriti u prilog tome da se i među katolicima u južnim dijelovima nekadašnje Ugarske za vrijeme vladavine Osmanlija širilo uvjerenje u svetost i iscjeliteljske moći Štiljanovićevih moštiju, što također može govoriti i u prilog raširenom sinkretizmu među različitim vjerskim zajednicama u južnim dijelovima nekadašnjeg Ugarskog Kraljevstva.⁵⁰

Događaj translacije moštiju sv. Stefana Štiljanovića 1631. godine ukazuje na to da je njegov kult tada prerastao lokalne okvire i sve više postaje jedan od najvažnijih svetačkih kultova kod Srba na nacionalnoj razini.

Osim tekstova u rukopisnom *Mineju za oktobar* manastira Šišatovac iz 1631. godine, u manastiru Hopovo sastavljena je *Služba sv. Stefanu Štiljanoviću*, koju je napisao monah Petronije po naređenju jeromonaha Jefrema Šišatovčanina i datira se u 1675. godinu.⁵¹

Osnova hagiografske legende o sv. Stefanu Štiljanoviću u *Pohvalnom slovu* i *Povijesnom slovu* nadopunjavana je novim podacima u kasnijim tekstovima. U tekstu iz 1631. stoji da je Stefan Štiljanović rodom *s one strane Zahumlja gde je oblast koja pripada Južnom moru pod vlašću dužda gradskog to jest venecijanskog ... u župi nazvanoj sada Paštrović*.⁵² Stefan je dospjevši u muževnu (odraslu)

⁴⁸ Usp. Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 74-78; Костић, „Стеван Штиљановић“, 43-48; Stanko Andrić, *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana* (Slavonski Brod – Osijek, 1999), 150.

⁴⁹ Костић, „Стеван Штиљановић“, 47-48.

⁵⁰ O vjerskom sinkretizmu u južnim dijelovima nekadašnje Ugarske, odnosno prostoru srednjovjekovne Požeške, Vukovske, Srijemske i Bačke županije te Potamišja, više vidi u: Szabolcs Varga, „Pučka religioznost i vjerski sinkretizam u južnom Zadunavlju i južnim dijelovima nekadašnjeg Ugarskog kraljevstva (16-17. stoljeće)“, *Scrinia Slavonica* 8 (2008), 133-146 i u ondje navedenoj literaturi.

⁵¹ Usp. Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 81; Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца* (Смедерево, 1965), 157.

⁵² Непознати писац, „Повесно слово о светом кнезу Стефану Штиљановићу. Похвално слово светом Стефану Штиљановићу“, у: *Хрестоматија средњовековне књижевности*, књига I, том II, прир. и на савремени српски пренео Томислав Јовановић (Београд,

dob i bivši hrabar i uman veoma ... nalažase se pri vladajućim tada srpskim despotima ... i dovoljno poslušivši vladaru svome, primi od njega nasljedstvo – u nasleđe sebi deo zemlje medosladosne, sadašnjim običajem zvani Srem.⁵³ Nadalje, legenda govori da se sveti Stefan zatim naselio u jednom srijemskom gradištu *hudom i nenarocitom* i obnovio ga te naselio mnogim ljudima. Tu je živio sa svojom suprugom, blaženom Jelenom, čineći milostinju siromasima i manastirima. Tada su zemlju napadali *bezbožni Agareni* (Osmanlije) i Stefan se hrabro borio protiv njih.⁵⁴ Nakon toga slijedi za kult sv. Stefana Štiljanovića osobito značajna tema: uslijed osmanlijskog pustošenja u ovim krajevima nastupila je velika glad i sv. Stefan Štiljanović otvorio je svoje prepune žitnice i podijelio žito narodu ne uzimajući novca. U ovom svom najvećem dobročinstvu sv. Stefan Štiljanović uspoređen je sa starozavjetnim patrijarhom Josipom, odnosno *Josifom Prekrasnim*, koji je prema Starom zavjetu (Post 41, 50-57) obavljajući visoku funkciju u Egiptu u vrijeme gladi također razdijelio narodu žito iz žitnica.⁵⁵ Kada su osmanski napadi učestali, prešao je ugarskom kralju, koji ga je primio s radošću i dao mu veću vlast nego što je do tada imao, *mnoga sela i velike gradove...* Sveti Stefan Štiljanović se naselio u jednom od tih gradova, *činio dobročinstva i posle nekog vremena skončao ... Njegovo su sveto telo sahranili njegova gospođa i sluge, blizu grada...*⁵⁶ Nadalje, navodi se da su Osmanlije plijeneći krajeve Ugarske došli u grad gdje je sahranjen sv. Stefan Štiljanović. Na mjestu gdje je sahranjeno tijelo sv. Stefana Štiljanovića tada se vidjela *zraka neka svetlovida*. Osmanski vojnici, misleći da će naći skriveno blago, počeli su

2012), 239. Paštrovići su zasebna autonomna općina koja se formirala na području današnjeg Crnogorskog primorja, između mora i oblasti Maine, Braići, Crmnica i Spič, a glavna naselja bila su Bečići, Buljarice, Petrovac, Pržno, Sveti Stefan. Paštrovići se u vrelima bilježe od sredine XIV. stoljeća, Najstariji podaci (sredina XIV. st.) vezuju se uz tamošnju obitelj Paštrovića, čiji se članovi spominju u službi srpskih vladara, bosanskih velikaša Hranića i Pavlovića te Dubrovnika. Tijekom idućih sedamdeset godina promijenili su više vrhovnih gospodara (Đurađ Balšić, Sandalj Hranić, Balša III.). Godine 1423. predstavnici općine Paštrovića sklopili su s Mlečanima sporazum kojim priznaju njen suverenitet i prihvaćaju isturenu ulogu u obrani mletačkih posjeda u Mletačkoj Albaniji, prvo nasuprot susjednih velikaša, a kasnije kao istaknuti dio mletačkog protuosmanskog obrambenog sustava. Za uzvrat, Mletačka Republika priznaje samoupravu paštrovske općine u smislu izbora tijela lokalne vlasti (sudova) i guvernadura, odnosno kneza. Paštrovićima je jako slična bila samouprava općine Poljica u Dalmaciji. Ogromna razaranja od strane Osmanlija praćena iseljavanjem stanovništva Paštrovići su pretrpjeli sredinom 17. stoljeća, a osmanskim prodorom 1785. godine paštrovski kraj je u cijelosti opustošen, a brojni civili ubijeni ili zarobljeni. Usp. Lovorka Čoralić, „Iseljenici iz Paštrovića u Zadru (XVI.-XIX. st.)“ *Historijski zbornik* 64/1 (2011), 1-27.

⁵³ Непознати писац, „Повесно слово. Похвално слово“, 239.

⁵⁴ Usp. Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 84.

⁵⁵ *Biblija: Stari i Novi zavjet* (Kršćanska sadašnjost, 1994), 33-34. Usp. Половина, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни“, 351.

⁵⁶ Usp. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 70.

kopati na tom mjestu i naišli na grob sa svetim tijelom kako leži *miomirise slatke ispuštajući*. Vojnici su potom o pronalasku svetih moštiju obavijestili svog zapovjednika *Amira*.⁵⁷ Na Amirov upit čije je tijelo pronađeno, neki ljudi su rekli da je to *jedan vlastelin ovog grada i zemlje okolne ... verom hrišćanin, rodом Ras ... imenom Stefan gospodin taj beše...* Amir je potom shvatio da je pokojnik njegov srodnik, jer su rođeni u istom kraju, i *svetog časno primi...*⁵⁸ Ubrzo nakon toga se proširio glas o nalazu svetih moštiju i došao do kaluđera koji su, nadahnuti Duhom Svetim, zamolili Amira i on im je prepustio svete mošti Stefana Štiljanovića. Kaluđeri su potom sv. mošti prenijeli u manastir Šišatovac. Slijedi priča kako se u međuvremenu pojavila sumnja u Stefanovu svetost, oteta je Stefanova ruka i odnesena u Carigrad patrijarhu, koji je potvrdio njegovu svetost cjelivavši ruku, i ona je vraćena ostatku moštiju natrag u manastir Šišatovac.⁵⁹ Stefanova žena Jelena, koja je boravila u Njemačkoj, čuvši za pronalazak Stefanovih svetih moštiju, došla je u Šišatovac, zakaluđerila se i dobila ime Jelisaveta. Za tri godine umrla je i sahranjena u šišatovačkoj crkvi, Stefanu s lijeve strane.⁶⁰

U ovu početnu verziju kasnije su, kako tvrdi Radojka Zarić, radi „boljeg razumijevanja“ Stefanove biografije u *Povijesnom slovu* na marginama rukopisa dodavali nove podatke. Tako je uz tekst da se Stefan naselio u Srijemu u *gradište hudo i nenaročito* dodano mjesto Morović. U dijelu gdje se govori da je Stefan od ugarskog kralja dobio gradove i u jedan se naselio dodan je grad Šikloš. Tamo gdje stoji da je Stefan sahranjen blizu grada dodano je ime grada Šikloša, a uz riječi *na mestu krasnom i naročitom* dodano je mjesto Đuntir.⁶¹

⁵⁷ Amir je ustvari Murat-beg Tardić, osmanski vojskovođa, rodom iz Šibenika, koji je u mladosti zarobljen, prešao na islam i istakao se u službi Gazi-Husrev bega. Za zasluge za osvajanje Klisa 1537. godine imenovan je prvim kliškim sandžakbegom. Jedan je od najzaslužnijih osmanskih vojskovođa pri osvajanju npr. Voćina, Bijele Stijene, Valpova, Brezovice i dr. te osmanskom zauzimanju ostatka današnje Slavonije i južne Ugarske. Od 1542. do 1545. godine bio je požeški sandžakbeg. Usp. „Tardić, Murat-beg“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60449>, pristup ostvaren 16. 5. 2022; Kristijan Juran, „O podrijetlu i šibenskoj rodbini prvoga kliškog sandžakbega Murat-beg Gajdića“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 66 (2017), 235-236.

⁵⁸ Непознати писац, „Повесно слово. Похвално слово“, 244.

⁵⁹ Непознати писац, „Повесно слово. Похвално слово“, 245.

⁶⁰ Tekst *Povijesnog slova* donosi i Radojka Zarić u svom djelu. Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 70; Костић, „Стеван Штиљановић“, 25.

⁶¹ Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 70; Костић, „Стеван Штиљановић“, 26. Đuntir (Göntér) je brdo istočno od Šikloša, danas vinogradarsko područje. Mjesto prvobitne grobnice sv. Stefana Štiljanovića mjesto je hodočašća i danas je vidljivo te je označeno grobnim obilježjima – križem, nadgrobnim pločama i dijelovima ograde. Usp. Zoltán Erdős, „Emlekezeti retegek es hatalmi igenyek a Štiljanović-hagyományban“, u: *Örökség, történelem, társadalom. Rendi társadalom – polgári társadalom* 32. (Budapest, 2020), 33.

Za vrijeme velike seobe Srba 1690. godine i tadašnjih sukoba s Osmanlijama na tlu Srijema, mošti sv. Stefana Štiljanovića su izbjegle sudbinu moštiju srijemskih Brankovića, koje su uništene od Osmanlija. Kaluđeri su sklonili mošti sv. Stefana dalje od ratnih zbivanja u hram Uspenja presvete Bogorodice u mjesto Adony blizu Budimpešte i kasnije su vraćene u Šišatovac.⁶²

Iz razdoblja nakon što je Habsburška Monarhija u 18. stoljeću preuzela Srijem od Osmanlija potječe rukopis još jednog *Povijesnog slova*, odnosno, *Žitija* sv. Stefana Štiljanovića, koje se u literaturi naziva i *Kratko povijesno slovo* o sv. Stefanu Štiljanoviću. Rukopis *Kratkog povijesnog slova* zapisan je na dasci i datira se u 1767. godinu.⁶³ Budući da se na početku teksta navodi da je napisan prema svjedočanstvu pečkog arhiepiskopa Pajsija, vjerovalo se da je spomenuti tekst zapravo prijepis originalnog *Žitija* sv. Stefana Štiljanovića čiji je autor srpski patrijarh Pajsije iz prve polovine 17. stoljeća.⁶⁴ *Kratko povijesno slovo* o sv. Stefanu Štiljanoviću iz 1767. godine koje se pripisivalo Pajsiju po svom sadržaju prilično se razlikuje od ranije spomenutog *Povijesnog slova*. U ovom *Žitiju* stoji da je nakon smrti Jovana Brankovića, srpskog despota, njegova udovica Jelena, kći Stefana Jakšića, nemajući muškog nasljednika, vladala sama s kćerima. Zatim je pozvala s *primorskih strana kneza Zahumskog* Stefana Štiljanovića (*Šiljanovića*), *srodnika despotskoga* i predala mu *san despotski*, odnosno despotsko dostojanstvo nad Srbima. Potom je Jelena ostavila grad Kupinik i s kćerima preko Dunava otišla svom bratu knezu Marku Jakšiću u grad Vilagoš. Stefan se naselio u Morović, tamo je činio dobra i mnogo se borio protiv Turaka. Poslije ga je kralj Vladislav s mnogim Srbima preselio preko Drave i 1508. godine mu dao grad Šikloš. Tamo je živio sveto i pravedno u despotskom zvanju još sedam godina. Umro je 4. listopada. Njegova žena Jelena se nakon nekog vremena preselila u Češku, u Prag. Dalje se dolazak Turaka, pronalazak moštiju i njihova translacija u manastir Šišatovac opisuje na isti način kao i u *Povijesnom slovu*.⁶⁵

Kao i hagiografski spisi, i ikonografija također pokazuje u kojem smjeru ide razvoj kulta i koji elementi unutar njega posebno dolaze do izražaja u pojedinim povijesnim razdobljima, te program koji se želi ostvariti. Ikonografija

⁶² Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 32-33.

⁶³ Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III: 59. Tomislav Jovanović je radu o *Kratkom povijesnom slovu* o sv. Stefanu Štiljanoviću priložio tekst *Slova* koji je priredio na osnovi teksta na drvenoj dasci iz 1767. godine, a Radojka Zarić također je analizirala tekst *Slova*. Usp. Томислав Јовановић, „Кратко повесно слово о светом Стефану Штиљановићу“, у: *Манастир Шишатовца. Зборник радова*, ур. Динко Давидов (Београд, 1989), 77; Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 71-72.

⁶⁴ Usp. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 71.

⁶⁵ Usp. Костић, „Стеван Штиљановић“, 28-29; Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 72; Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 84-85.

sv. Stefana Štiljanovića ima podlogu u hagiografskim spisima i za razvoj kulta ima jednaku važnost kao i hagiografski spisi. Najraniji poznati ikonografski prikaz sv. Stefana Štiljanovića, datiran u dvadesete godine 17. stoljeća, nalazi se na freskama crkve sv. Nikole u manastiru Gradištu kod Petrovca na Moru u Crnogorskom primorju, što svjedoči o veoma ranom štovanju Štiljanovića u njegovom rodnom kraju iz hagiografske legende. Tu je prikazan prvenstveno kao borac za čistoću vjere, a u svitku koji drži ispisan je citat iz Evanđelja vezan za dijeljenje imanja sirotinji, što znači da je jedan od najvažnijih Stefanovih atributa ovdje onaj dobročinitelja. To se podudara s istovremenim prikazom Stefana Štiljanovića u hagiografskim spisima, gdje je u ovom razdoblju češće prikazivan kao borac za čistoću vjere, kao zaštitnik siromašnih i kao hranitelj gladnih.⁶⁶ Sljedeći prikaz također je freska, iz priprate⁶⁷ manastira Hopovo, i datira se u 1654. godinu. Može se reći da je freska iz Hopova najraniji prikaz sv. Stefana Štiljanovića kao vladara. Ovdje je Stefan Štiljanović prikazan kao jedan u nizu srpskih vladara i despota. Od ovog razdoblja nadalje najčešći su ikonografski prikazi sv. Stefana Štiljanovića kao srpskog vladara.⁶⁸

Nakon uspostave habsburške vlasti na području Srijema i cijele današnje Vojvodine i ostalih područja južne Ugarske, u skladu s novim programom novouspostavljene Karlovačke mitropolije oblikuje se i reprezentativna vizualna kultura, a unutar nje i ikonografija koja se stavlja u funkciju ideje o Karlovačkoj mitropoliji kao o vodećoj duhovnoj, a i političkoj snazi Srba u Habsburškoj Monarhiji. Sve do sredine 18. stoljeća slikarstvo pretežno ima odlike zografskog oblikovanja postbizantinske tradicije, dok se od sredine stoljeća razvija nova barokna umjetnost koja pripada općeeuropskim kulturnim procesima, a unutar nje i slikarstvo.⁶⁹ U daljnjem razvoju kulta sv. Stefana Štiljanovića tijekom 18. stoljeća širi se ideja o sv. Stefanu kao posljednjem srpskom despotu te posljednjem u nizu srpskih svetih vladara.⁷⁰

Iz sredine 18. stoljeća potječu dvije ikone koje još uvijek pripadaju tradiciji zografskog oblikovanja; jedna se čuva u Galeriji Matice srpske u Novom Sadu (vidi: Slika 2), a druga se nalazi u Muzeju Srpske pravoslavne crkve u Zagrebu. Na novosadskoj ikoni sv. Stefan Štiljanović predstavljen je kao srpski kralj i gospodar Šikloša, odjeven je kao vladar, ima vladarske attribute i u ruci drži model manastira Šišatovac, a na zagrebačkoj ikoni također se

⁶⁶ Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 72-73.

⁶⁷ Priprata ili narteks je prednji dio crkve koji se nalazi u prostoru između portala i naosa (naos je središnji dio crkve) i obično je oslikan.

⁶⁸ Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 774; Стојковски „Стефан Штиљановић“, 392.

⁶⁹ Usp. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 409-411; Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 76.

⁷⁰ Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 74.

ponavljaju ideje iz kulturnih tekstova o sv. Stefanu Štiljanoviću kao ktitoru Šišatovca i gospodaru Šikloša.⁷¹

Sredinom 18. stoljeća u srpskoj umjetnosti postaje vidljiv utjecaj baroka, a to se odražava i u prikazima sv. Stefana Štiljanovića. Najpoznatiji portreti iz tog perioda su oni autora Hristofora Žefarovića, portret iz crkve manastira Bođani i Štiljanovićev portret u bakroreznj tehnici u znamenitoj *Stematografiji* iz 1741. godine, koja svojim idejama postaje jedna vrsta crkveno-političkog manifesta Karlovačke mitropolije. Sveti Stefan Štiljanović ovdje je prikazan s vladarskim atributima i smješten među ugledne srpske vladare i svece. Prema predlošku iz Žefarovićeve *Stematografije* izrađen je lik sv. Stefana u *Rimničkom srbijaku* iz 1761. godine te ikonostas s likom sv. Stefana u crkvi svetog velikomučenika Georgija u Velikim Bastajima kod Daruvara iz 1785. godine. Osim ovih, značajan je grafički prikaz sv. Stefana u *Venecijanskom srbijaku* autora Zaharija Orfelina, gdje je u lozi srpskih svetitelja sv. Stefan s vladarskim atributima prikazan na istaknutom mjestu, iznad centralnog lika Stefana Nemanje. Prikaz sv. Stefana Štiljanovića kao vladara s krunom na glavi sačuvan je i na okovu *Četvororjevanđelja* iz manastira Šišatovac.⁷²

Koliko je Štiljanovićev kult u 18. stoljeću postao značajan najbolje prikazuje ikona Bogorodice s Isusom Kristom iz manastira Šišatovac iz 1761. godine. Ikonu je izradio Dimitrije Bačević, a na njoj je sv. Stefan Štiljanović prikazan u despotskoj odjeći kao pandan svetom knezu Lazaru.⁷³ Šišatovački manastir sredinom 18. stoljeća postaje značajan u sakralnoj topografiji Srijema kao grobna crkva svetog vojnika i pandan Krušedolu kao mauzoleju vladara i prvosvećenika.⁷⁴ Slikar Dimitrije Bačević izradio je i ikonostas crkve manastira Jazka na kojemu je također prikazan sv. Stefan Štiljanović. Poznati su još prikaz sv. Stefana na ikoni u manastiru Pakra, na ikonostasu paraklisa⁷⁵ sv. Dimitrija u manastiru Pečkoj patrijaršiji koji su 1813. slikali Lazovići, prikaz sv. Stefana Štiljanovića kao despota u spomen-crkvi na Oplencu (zadužbina kraljevske obitelji Karadorđević kod mjesta Topole) izrađen 1924-1934., prikaz u priprati manastira Orahovica iz 1938. godine itd.⁷⁶

⁷¹ Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 75.

⁷² Usp. Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 67-68; Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 75-78; Стојковски „Стефан Штиљановић“, 392.

⁷³ Usp. Zariћ, „Лик Стефана Штиљановића“, 80-81; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 441.

⁷⁴ Usp. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 441.

⁷⁵ Paraklis je u pravoslavlju pomoćna crkvena građevina (crkvice) najčešće sazidana uz veću bogomolju, a negde i uz sam zid crkve. U Katoličkoj crkvi ovakav tip građevine naziva se kapela. Usp. „Paraklis“, *Veliki Rečnik*, pristup ostvaren 18. 5. 2023., <https://velikirecnik.com/2016/09/29/paraklis/>

⁷⁶ Usp. Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 67-69.

Zanimljivo je da je, pored mnogih ikonografskih prikaza sv. Stefana kao vladara, od 18. stoljeća nadalje sačuvan samo jedan njegov prikaz kao dobročinitelja prema kulturnim spisima. Radi se o ikoni koju je izradio Arsa Teodorović 1821. godine prema narudžbi poznatog šišatovačkog igumana Lukijana Mušickog, gdje je Štiljanović prikazan kako dijeli žito narodu. Iz navedenog se vidi da je, za razliku od kulturnih tekstova 17. stoljeća, gdje je pretežno naglašavana njegova uloga dobročinitelja, u prikazima sv. Stefana 18. stoljeća naglašena njegova dimenzija vladara i prikazivan je kao posljednji srpski vladar u nizu ili u lozi svetih vladara.⁷⁷

Slojevitost hagiografske legende o sv. Stefanu Štiljanoviću

Prema izloženom, uočljivo je da je hagiografska legenda o sv. Stefanu Štiljanoviću prošla dug period oblikovanja i da se sastoji od mnogih slojeva koji su se tijekom vremena ugrađivali u osnovnu jezgru legende. Prema ranije izloženom, vidljivo je da je najraniji hagiografski sloj legende o sv. Stefanu Štiljanoviću bio i centralni narativ o njemu kao dobročinitelju koji je, poput starozavjetnog patrijarha Josipa, podijelio žito iz svojih žitnica siromašnom narodu.⁷⁸ Već od 1631. godine, a osobito od sredine 17. stoljeća, može se uočiti da je legenda o sv. Stefanu dobila novu dimenziju. Štiljanović je predstavljan kao srpski vladar, odnosno posljednji od srpskih vladara prije uspostave osmanske vlasti. Osim sloja sjećanja na Štiljanovićevu osobu, legenda o njemu sadrži i sjećanje na razdoblje prekretnice, odnosno razdoblja posljednjih srpskih despota nakon Brankovića, kraja ugarske vlasti i osmanskog zauzimanja Srijema, današnje Slavonije, Baranje i drugih dijelova južne Ugarske.

Nakon austrijsko-osmanskih ratova krajem 17. i početkom 18. stoljeća te velike seobe Srba u Habsburšku Monarhiju, fruškogorski manastiri više nisu predstavljali periferiju, već centar novostvorene institucije Srpske pravoslavne crkve, Karlovačke mitropolije. Od dvadesetih godina 18. stoljeća pogotovo raste važnost kulta sv. Stefana Štiljanovića i značaj njegovih moštiju te sjedišta kulta manastira Šišatovac, budući da su Osmanlije prilikom posljednjeg prodora u Srijem 1716. godine spalile mošti srijemskih Brankovića. Za razliku od moštiju srijemskih Brankovića, mošti sv. Stefana Štiljanovića ostale su cjelovite. Radi snaženja ugleda šišatovačkog manastira u okviru Karlovačke mitropolije bilo je potrebno dodatno naglasiti i Štiljanovićevu vladarsku dimenziju. To je vidljivo u *Kratkom povijesnom slovu* iz 1767. te u većini ikonografskih prikaza sv. Stefana Štiljanovića iz 18. stoljeća, a možda i u spomenu Štiljanovićevih moštiju u Šišatovcu u zapisu tobože iz 1545.,

⁷⁷ Usp. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 74.

⁷⁸ Usp. Половина, „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни“, 351-352.

a čije je vrijeme nastanka zapravo vjerojatnije bliže ovom razdoblju.⁷⁹ Sv. Stefan Štiljanović tada je predstavljan kao posljednji srpski despot. Kult sv. Stefana Štiljanovića u 18. stoljeću postaje jedan od najpopularnijih kultova Karlovačke mitropolije.⁸⁰

Iz *Kratkog povijesnog slova* o sv. Stefanu Štiljanoviću iz 1767. godine, koje u odnosu na ranija žitija puno detaljnije prikazuje Štiljanovićev život, te iz ikonografskih prikaza sv. Stefana Štiljanovića vidljivo je da je do tada spomenuta legenda obogaćena novim motivima. Vezano uz to, moguće je da su u narativ legende, osim elemenata biografije Stefana Štiljanovića, tijekom vremena između ostalog ugrađeni i elementi iz biografija i drugih povijesnih ličnosti, Štiljanovićevih suvremenika. To se osobito odnosi na dvojicu srpskih despota nakon Brankovića koji su pripadali obitelji Berislavića Grabarskih, odnosno na Ivana i njegovog sina Stjepana. U *Kratkom povijesnom slovu* o sv. Stefanu Štiljanoviću iz 1767. godine navodi se veoma važan motiv kako je despotica Jelena Jakšić nakon smrti prenijela dostojanstvo despota, odnosno predala *despotski san* novoj osobi – Stefanu Štiljanoviću, koji, premda je u legendi naveden kao „despotski srodnik“, odnosno dalji rođak iz Zahumlja, ipak nije bliže rodbinski povezan s posljednjim Brankovićima. Ovdje se ne može zanemariti sličnost prijenosa titule despota novoj obitelji Berislavića Grabarskih, koji također nisu bili rodbinski vezani s posljednjim Brankovićima, pri čemu je ključnu ulogu odigrala Jelena Jakšić udavši se za Ivana Berislavića i time prenijevši despotski položaj prvo suprugu, a kasnije sinu. Osim despotice Jelene u *Slovu* iz 1767. godine također se pojavljuje i Jelena, supruga sv. Stefana Štiljanovića, na način kako je to opisano u *Pohvalnom i Povijesnom slovu* iz 1631. godine. Djelovanje sv. Stefana Štiljanovića kao despota prema hagiografskoj legendi u *Slovu* iz 1767. kronološki se prilično podudara s razdobljem despotovanja povijesne osobe despota Ivana Berislavića Grabarskog, s tim da je Ivan vjerojatno umro 1514. godine, a legenda navodi da je sv. Stefan Štiljanović umro 1515. godine.⁸¹

Sin despotice Jelene, srpski despot Stjepan Berislavić poginuo je 1535. godine u sukobu s Osmanlijama kod Broda (današnjeg Slavenskog Broda), ali on je najmanje već desetljeće ranije izgubio svoje posjede u Srijemu, koje su Osmanlije osvojili u razdoblju 1521-1526. godine, a u Srijemu su se pod vlašću Osmanlija tada našli i fruškogorski manastiri. Despot Stjepan i njegova majka Jelena od 1521. sjedište su imali u udaljenom Brodu u Požeškoj županiji pod kršćanskom vlašću, u kraju najvećim dijelom naseljenom katoličkim

⁷⁹ Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, III: 53; Костић, „Стеван Штиљановић“, 21.

⁸⁰ Успр. Тимотијевић, „Визитација манастира Шишатовца“, 346.

⁸¹ Успр. Костић, „Стеван Штиљановић“, 28-29; Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 72; Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 84-85; Божанић, „О деспотици Јелени“, 901; Карбић, *Plemićki rod Borića bana*, 60.

stanovništvom.⁸² No, usprkos prostornoj udaljenosti sjedišta zadnjeg despota smještenog u katoličkom kraju, možda se ipak među srijemskim pravoslavnim monasima i stanovništvom sačuvalo sjećanje na srpskog despota Stefana/Stjepana kojeg su spojili s likom njegovog imenjaka i suvremenika, Stefanom Štiljanovićem. Posljednji imenovani srpski despot Pavao Bakić vrlo je kratko bio nositelj despotske titule (niti mjesec dana), a možda nije ni bio obaviješten o svom imenovanju za srpskog despota od strane kralja Ferdinanda Habsburškog dana 20. rujna 1537. godine jer je poginuo tijekom Katzianerovog pohoda 9. listopada 1537. godine.⁸³ Berislavići Grabarski despotsku čast su obnašali oko trideset godina i u svijesti srpske Crkve, monaha i stavovništva trebalo je osvjetliti čitav taj period od posljednjih Brankovića; zbog toga je možda na neki način u lik sv. Stefana Štiljanovića spojen i lik Ivana Berislavića, Stjepanova oca i muža Jelene Jakšić. Motiv boravka sv. Jelene Štiljanović u Njemačkoj nakon smrti sv. Stefana odražava možda i sjećanje na udovicu srpskog despota Stjepana Berislavića, Katarinu Batthyány, koja je otišla na zapad Ugarske pod kontrolom Ferdinanda Habsburškog i nalazila se ondje nekoliko godina iza Stjepanove smrti, što svjedoči izvor iz 1542. godine.⁸⁴

Lik sv. Stefana Štiljanovića sačuvalo se i u narodnom predanju, od područja Crnogorskog primorja (nekadašnjih Paštrovića) sve do Srijema, današnje Slavonije, Baranje i južnih dijelova nekadašnjeg Ugarskog Kraljevstva. Pisac iz Srijemske Mitrovice Mikica Ilić objavio je 2003. godine zbirku pripovijetki nadahnutih pričama iz narodne predaje. Jedna od takvih je i priča o sv. Stefanu Štiljanoviću i njegovoj ženi despotici katoličke vjere, „lijepoj Mađarici“ koja je htjela Stefana prevesti na katolicizam dok je boravio u gradu Moroviću. Neki Srbi u Štiljanovićevoj službi tada su već prešli na katoličku vjeru, ali sv. Stefan nije htio. Tada je despotica htjela lukavstvom navesti Stefana da uđe u katoličku crkvu u Moroviću na glavni ulaz, koji je vrlo nisko postavljen, na visinu struka, kako bi se moglo protumačiti da se Stefan „poklonio“ kad bude ulazio u objekt crkve i da je time prešao na katolicizam. Ali Stefan se dosjetio tome i ušao „natraške“ u crkvu i time sačuvalo svoje pravoslavlje.⁸⁵ Ova priča podsjeća na davne bračne pravoslavno-katoličke odnose u obitelji despota Berislavića Grabarskih, s tim da je situacija zapravo bila obrnuta. Despotica Jelena bila je pravoslavka i čuvarica pravoslavnih tradicija u obite-

⁸² Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, 62-67.

⁸³ Usp. Спремић, „Српски деспоти у Срему“, 71; Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459-1690)* (Загреб, 1914), 131-134.

⁸⁴ Emilij Laszowski, *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, III (Zagreb, 1917), 103-104; Karbić, *Plemićki rod Borića bana*, 76.

⁸⁵ Mikica Ilić, *Zapadno-istočni divan (srpska opšta mesta)* (Kragujevac, 2003), 29-31. Priču o Stefanovoj ženi kao katolkinji zabilježili su i Mita Kostić u: Костић, „Стеван Штиљановић“, 38-39 te Slobodan Mileusnić u: Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 40-42.

lji, dok je njen suprug, despot Ivan, bio katolik. Ova priča odražava, također, i svijest o opasnosti od gubitka pravoslavnog identiteta u miješanom katoličko-pravoslavnom okruženju. Treba još napomenuti da lik sv. Stefana Štiljanovića pokazuje veliku sličnost i s biografijom posljednjeg nositelja časti despota, Pavlom Bakićem. Obojica su bili suvremenici, pripadnici srpske elite doseljene u Ugarsku koji su svojim sposobnostima napredovali u društvenoj hijerarhiji Ugarskog Kraljevstva (stekli su plemićki status i dobili posjede, Štiljanović je preko kaštelanske službe postao namjesnik velikih posjeda velikaša Ladislava Morea, a Bakić je na kraju života došao do titule despota).⁸⁶ I Pavao Bakić i Stefan Štiljanović bili su istaknuti vojni zapovjednici na granici s Osmanlijama i imali su vrlo važnu ulogu u protuosmanskom obavještajnom sustavu, održavajući veze s one strane granice u osmanskom sustavu i preko tih veza saznajući i skupljajući za kršćansku stranu podatke o kretanju osmanskih vojnih postrojbi i osmanskim ratnim planovima.⁸⁷ Osim Bakićeve, postoji još niz sudbina Štiljanovićevih suvremenika, pripadnika srpskih prvaka i elite u Ugarskoj, sloja stanovništva kojem pripada i Štiljanović, koje pokazuju veliku sličnost sa Štiljanovićevom biografijom (Radoslav Čelnik, Radić Božić, Stefan Balentić i drugi).⁸⁸

Dosadašnja povijesna istraživanja nisu potvrdila navode o Stefanovom podrijetlu i kneževanju u Paštrovićima. Ipak se u tom kraju Crnogorskog primorja u lokalnoj tradiciji i predaji sačuvala priča o sv. Stefanu Štiljanoviću kao posljednjem paštrovskom knezu s kraja 15. stoljeća, posljednjim godinama njegovog boravka u rodnom kraju, smrti njegove žene, podjeli imanja manastirima i Stefanovom odlasku u Srijem. Narodna predaja Stefanu Štiljanoviću pripisuje gradnju manastira u Praskvici, religijskog centra Paštrovića, te crkve sv. Nikole iznad Bečića (također u Paštrovićima kod Budve).⁸⁹ U 19. stoljeću legenda o Sv. Stefanu Štiljanoviću osobito dobiva na značaju u skladu s tada vladajućom paradigmom romantičarskog idealiziranja vlastite prošlosti. U Bečićima je 1875. godine podignuta crkva posvećena sv. Stefanu Štiljanoviću.⁹⁰

Veze sv. Stefana Štiljanovića i baranjskog Šikloša u smislu njegovog vlasništva nad gradom i obrane spomenutog mjesta od Osmanlija, kao i njegova smrt te Štiljanovićev prvotni grob na brdu Göntér (Đuntir) kod Šikloša, bili su važan motiv koji je ugrađen u hagiografsku legendu o sv. Stefanu Štiljanoviću tijekom njenog razvoja. Uz kultne spise, Štiljanovićeva veza sa Šiklošem

⁸⁶ Ненад Лемајић, *Српска елита на прелому епоха* (Сремска Митровица – Источно Сарајево, 2006), 315.

⁸⁷ Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 298-299.

⁸⁸ Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 66.

⁸⁹ Костић, „Стеван Штиљановић“, 32.

⁹⁰ Усп. Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 71; Костић, „Стеван Штиљановић“, 32.

osobito je vidljiva na dvjema već spomenutim ikonama (novosadskoj i zagrebačkoj) iz sredine 18. stoljeća, gdje je sv. Stefan Štiljanović prikazan kao ktitor manastira Šišatovac, koji drži u lijevoj ruci, a na ikonama je prikazan i grad Šikloš, čiji je vlasnik, prema legendi, bio Štiljanović (vidi: Slika 2). Daljnjim razvojem Štiljanovićeve legende, u kontekstu narativa o njegovim posljednjim godinama života i djelovanja te smrti, kao i početaka njegovog očitovanja kao sveca neposredno nakon smrti, koji se upravo vezuje za Šikloš, sve više dolazi do izražaja i motiv prvotnog groba sv. Stefana Štiljanovića na brdu Göntér i pojava čuda vezanih za njegov grob.⁹¹ Brdo Göntér nalazi se sjeveroistočno od Šikloša, a dio je Vilanjske planine (Villányi-hegység), niskog gorja na jugu Mađarske. Na lokaciji brda Göntér i u njegovoj neposrednoj blizini pronađeni su tragovi naseljavanja i u prapovijesti (keramika somogyvársko-vinkovačke kulture i utvrđeno naselje eneolitičke balatonsko-lasinjske kulture). U osmansko doba 1543. godine na lokaciji brda postojalo je naselje Göntérfalva, gdje živi osam obitelji. Nakon povlačenja Osmanlija iz Ugarske naselje je opustjelo i na brdu su se nalazili vinogradi šikloškog vlastelinstva. Uz brdo Göntér, osim legende o grobu sv. Stefana Štiljanovića na tom mjestu, vezan je i niz drugih legendi.⁹² Judit Kis-Halas u svom recentnom radu istražila je različite slojeve legende zabilježenih od 18. pa sve do 20. stoljeća koje su se tokom dugog perioda vezale uz spomenuto brdo. Među njima su i legende vezane za blago skriveno na brdu Göntér. Spomenuta autorica analizirala je i konkretne dokumente iz 18. stoljeća sa suđenja dvojici braće Kun, Andrásu i Józsefu, zemljoradnicima iz Šikloša koji su optuženi da su prilikom obrade zemlje na Göntéru naišli na blago, iskopali ga i nezakonito prisvojili. Svjedočanstva s navedenog suđenja o pronalasku blaga na tom mjestu spominju također i pojavu čuda koja su ga pratila, poput velikog plamena do visine čovjeka, kao i prokletstva za onoga koji to blago prisvoji.⁹³ Očigledna je sličnost čuda koja su se pojavila prilikom nalaska blaga s čudima iz Štiljanovićeve legende iz 17. stoljeća. Primjerice, čudo plamtećeg sjaja poput plamenog jezika, odnosno *svetlovide zrake* koja se pojavila kada su Osmanlije iskopali tijelo sv. Stefana Štiljanovića, kao i kazna koja je prema *Pohvalnom slovu* sv. Stefanu Štiljanoviću stigla osmanske vojnike zbog oskvrnuća groba i zbog pohlepe, jer su kopali na tom mjestu misleći da će pronaći blago.⁹⁴ Judit Kis-Halas ističe paralelu motiva iz hagiografske legende o sv. Stefanu Štiljanoviću ili sv. Stefanu/Stjepanu Šikloškom (*Siklósi Szent István*, kako je zabilježen na mađarskom jeziku) s motivom

⁹¹ Judit Kis-Halas, „A domb, a kincs és a szentek. A siklósi Göntér-domb a népi elbeszélő hagyományban, a helyi emlékezetben és a történeti narratívákban“, u: *Pécs-Baranya évszázadai 1*, ur. Mónika Pilkhoffer, Adrienn Wéber (Pécs, 2022), 76-77; Зарић, „Лик Стефана Штиљановића“, 74-76; Erdős, „Emlékezeti retegek es hatalmi igenyek“, 29.

⁹² Usp. Kis-Halas, „A domb, a kincs és a szentek“ 70-72.

⁹³ Usp. Kis-Halas, „A domb, a kincs és a szentek“ 72-75.

⁹⁴ Непознати писац. „Повесно слово. Похвално слово“, 253.

iz ranosrednjovjekovne legende o sv. Osvaldu, kralju Northumbrije iz 7. stoljeća, koja je zabilježena u *Anglosaskoj kronici* Bede Časnog iz 9. stoljeća. Prema toj legendi, kosti sv. Osvalda njegova nećakinja poslala je u benediktinsku opatiju Bardney u pokrajini Lindsey u Northumbriji. Redovnici tamošnje opatije nisu htjeli prihvatiti svečeve relikvije, koje su ostale u kolima pred crkvom prekrivene ceradom tijekom cijele noći. S neba se tada pojavilo upozorenje u obliku golemog stupa svjetlosti koji se s neba spustio ravno na kola s moćima sv. Osvalda i redovnici su, potom, prihvatili relikvije i položili ih na zasluženo mjesto u crkvi.⁹⁵

Slavonac Ivan Stražemanac, kroničar franjevačke provincije Bosne Srebrene iz prve polovice 18. stoljeća koji potječe iz mjesta Stražeman blizu Velike u Požeškoj županiji, zabilježio je legendu o čudu na grobu koja je gotovo identična s čudom na Štiljanovićevom grobu na Göntéru. Spomenuta legenda nastala je u krugu franjevaca provincije Bosne Srebrene tijekom prve polovine 18. stoljeća, a vezana je uz osobu franjevca fra Šimuna iz Rajeva Sela kod Županje u Slavoniji, koji je umro i sahranjen u pravoslavnom okruženju. Nakon smrti uvršten je među članove spomenutog reda koji su na glasu svetosti i koji su se proslavili čudesima. Prema Stražemančevu zapisu, fra Šimun iz Rajeva Sela tijekom svog života uz obavljanje svojih redovničkih dužnosti obdržavao je najveću šutnju i činilo se da je neprestano zaokupljen božanskom kontemplacijom. Fra Šimun je poslan na službu u Valjevo, gdje su stanovali sami pravoslavci. Tamo je i umro 1725. godine, a zbog udaljenosti od Beograda pokopan je na pravoslavnom groblju u Valjevu.⁹⁶ Valjevo se, kao i Beograd, tada nalazilo u dijelu Srbije pod habsburškom vlašću (od 1718. do 1739. godine). Stražemanac piše da su se nedugo nakon fra Šimunove smrti iznad njegovog groba u noći, osobito na blagdane, pojavljivale goreće svijeće (*candelae ardentis*) koje su vidjeli tamošnji predstavnik habsburških vlasti, odnosno provizor (*provisor*, civilni upravitelj okruga u habsburškoj Srbiji) i lokalni pravoslavci.⁹⁷ Kada je provizoru umrlo dijete, on je odredio da se djetetovo tijelo sahrani kraj fra Šimunovog groba „radi veće sigurnosti svetosti“ ovoga fratra. Kada se prilikom izvršavanja spomenutog zadatka došlo do fra Šimunovog groba iz grobnice se pojavio divan miris ulja (*miri odoris erupit e crypta oleum*).⁹⁸ Budući da su se teritorijalne crkvene jurisdikcije Srpske pravoslavne crkve i franjevačke provincije Bosne Srebrene kao najjače katoličke crkvene organizacije na prostoru Osmanskog Carstva naseljenom južnosla-

⁹⁵ Usp. Kis-Halas, „A domb, a kincs és a szentek“, 76-77.

⁹⁶ Usp. Ivan Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene* (Zagreb, 1993), 164-167.

⁹⁷ Usp. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije*, 164-167; *Историја српског народа*, IV/1, ур. Славко Гавриловић (Београд, 1986), 106-162.

⁹⁸ Usp. Stražemanac, *Povijest franjevačke provincije*, 166-167.

venskim stanovništvom, kao i na prostoru koji je Habsburška Monarhija krajem 17. i tijekom 18. stoljeća zauzela od Osmanlija, prilično podudarale, velika sličnost dvaju navedenih motiva čuda na grobu mnogo govori u prilog međusobnim utjecajima i prožimanju, kao i o razmjeni ideja između dviju spomenutih vjerskih organizacija koje su djelovale na istom prostoru. Prema tome, moguće je da je i legenda vezana za grob fra Šimuna iz Rajeva Sela u Valjevu nastala pod direktnim utjecajem legende o grobu sv. Stefana Štiljanovića na Göntéru, koja je nastala mnogo ranije.

Izvjescno je da se kult sv. Stefana Štiljanovića učvrstio u srpskim zajednicama na prostoru Ugarske u drugoj polovini 18. stoljeća. Spomen grobnica na Göntéru izgrađena 1896. godine u čast sv. Stefana Štiljanovića postala je tada za Srbe u Ugarskoj značajno hodočasničko mjesto.⁹⁹

Iz još jednog značajnog svetišta u blizini Šikloša, katoličkog svetišta Gyűd (danas Máriagyűd), jednog od najvažnijih marijanskih svetišta na prostoru današnje Mađarske, također se proširila legenda o brdu Göntér. Spomenuta legenda vezana je ovoga puta za katoličkog sveca. Radi se o sv. Ivanu Kapistranu, koji je, prema legendi, na putu u bitku kod Beograda 1456. godine održao propovijed na Göntéru i tom prilikom pozvao ljude iz Šikloša i okolice u rat protiv Osmanlija. Povodom 550. obljetnice smrti sv. Ivana Kapistrana (2006. godine) rimokatoličke župe Šikloš i Máriagyűd postavile su u gotičkoj kapeli šikloške utvrde spomen-ploču koja podsjeća na svečevu navodnu prisutnost ondje.¹⁰⁰ Katoličko svetište Gyűd, prema legendi koju je zabilježio mađarski franjevac i povjesničar Aurél Ángyán u djelu iz 1930. godine, osnovali su benediktinci iz samostana u Pécsváradu u vrijeme vladavine ugarskog kralja sv. Stjepana.¹⁰¹ Nakon povlačenja Osmanlija (1687. godine) brigu o župi u Gyűdu preuzeli su franjevci. To je bilo i razdoblje velikog doseljavanja Šokača i Bunjevaca (današnjih Hrvata) u krajeve južne Ugarske, među kojima se, kao i među tamošnjim katoličkim mađarskim i njemačkim stanovništvom, snažno počelo širiti štovanje čudotvornog kipa Gospe Gyűdske ili Judske, kako je svetište nazivalo šokačko i bunjevačko stanovništvo (Jud).¹⁰² Godine

⁹⁹ Usp. Erdős, „Emlekezeti retegek es hatalmi igenyek a Štiljanović-hagyományban“, 33; Kis-Halás, „A domb, a kincs és a szentek“, 77.

¹⁰⁰ Usp. Kis-Halás, „A domb, a kincs és a szentek“, 70.

¹⁰¹ Prema predaji, benediktinci su postavili kip Blažene Djevice Marije u kapelicu iznad vrela Gyűd kako bi učvrstili vjeru novopokrštenih Mađara, a kralj Géza II. ondje je 1148. godine dao sagraditi crkvu. Usp. Aurél Ángyán, *A gyűdi kegyhely a történelmi események forgatagában* (Gyűd, 1930), 9-12.

¹⁰² Poslije odlaska Osmanlija upravitelj tamošnjeg svetišta franjevac Toma Kraljević u crkvu je postavio čudotvorni kip Blažene Djevice Marije koji je dopremljen iz Koprivnice. Za vrijeme Rákóczijeve bune (1703. – 1711.) svetište u Gyűdu je oštećeno i tamo su počinjena nasilja, a Gospin kip je iz Gyűda zbog opasnosti od uništenja ili oštećenja, odnosno oskvrnuća, sklonjen u Osijek, gdje je ostao do danas. Izgradnjom nove, današnje, samostanske

1746. osnovan je franjevački samostan u Gyúdu, koji se brinuo o tamošnjem svetištu.¹⁰³ Svetište u Gyúdu steklo je tada velik ugled i 1805. godine papa Pio VII. službeno ga je proglasio mjestom hodočašća.¹⁰⁴ Štovanje sv. Ivana Kapistrana imalo je značajnu ulogu u ikonografskom programu crkve u Gyúdu već sredinom 18. stoljeća, kada je njegov pozlaćeni drveni kip postavljen na bočni oltar crkve. Iz spisa kanonizacijskog procesa sv. Ivanu Kapistranu poznato je, također, i pismo koje su Kapistranu izravno iz šikloške utvrde u svibnju 1456. godine uputili plemići Nikola Zalai te Ivan i Petar Tárnok. Spomenuti plemići tada su pozivali Kapistrana da ih posjeti i ponudi duhovnu utjehu njima i vojnicima u utvrdi jer ne mogu napustiti Šikloš. No, nema traga o tome je li Kapistran doista tom prilikom posjetio Šikloš.¹⁰⁵ Legenda o Kapistranovoj propovijedi na Göntéru zabilježena je tek tridesetih godina 20. stoljeća u literaturi koja se naslanja na djela Auréla Ángyána. Moguće je da su na njen nastanak utjecali i ikonografski program crkve u Gyúdu s istaknutom ulogom kipa sv. Ivana Kapistrana u njemu te spomenuto pismo iz Šikloša upućeno Kapistranu 1456. godine. Judit Kis-Halas tvrdi da je legenda o Kapistranovoj prisutnosti u Šiklošu povezana s jačanjem lokalnog svećevog kulta, koji je dobio na značaju povodom reorganizacije franjevačkih provincija 1900. godine, kada su franjevački samostani u Gyúdu i u Šiklošu, koji su do tada pripadali provinciji sv. Ladislava, pripojeni reorganiziranoj provinciji sv. Ivana Kapistrana.¹⁰⁶ No, treba dodati i to da je na formiranje legende o propovijedi sv. Ivana Kapistrana na Göntéru možda utjecala i srpska hagiografska legenda o prvotnom grobu sv. Stefana Štiljanovića na spomenutom brdu koja je ranije zabilježena i, prema tome, vjerojatno je ranije i nastala od Kapistranove legende. Legende o Kapistranovoj i Štiljanovićevoj prisutnosti na Göntéru, kao i ranije spomenut slučaj sumnje određenih katoličkih krugova iz 17. i 18. stoljeća da tijelo sv. Stefana Štiljanovića zapravo pripada Ivanu Kapistranu, čije je tijelo nestalo prilikom osmanskog zauzimanja Iloka 1526. godine, govore o međusobnoj povezanosti kultova dvaju svetaca.¹⁰⁷ U prilog međusobnom susretu pa i, u mnogim motivima, miješanju pravoslavnog kul-

crkve sv. Križa, kip Judske Gospe postavljen je 1752. na tamošnji veliki oltar Blažene Djevice Marije. Nakon prestanka bune pečuški biskup je svetištu u Gyúdu darovao novi kip Blažene Djevice Marije. Usp. Ángyán, *A gyúdi kegyhely*, 53-55, 68-69, 76; „Osijek – Tvrđa – Samostan sv. Križa“, *Franjevci. Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda*, pristup ostvaren 22. 5. 2023., <https://ofm.hr/lokacija/osijek-tvrda-samostan-sv-kriza/>

¹⁰³ Ángyán, *A gyúdi kegyhely*, 101

¹⁰⁴ Ángyán, *A gyúdi kegyhely*, 89.

¹⁰⁵ Usp. Kis-Halas, „A domb, a kincs és a szentek“, 77-78.

¹⁰⁶ Usp. Kis-Halas, „A domb, a kincs és a szentek“, 78.

¹⁰⁷ Usp. Kis-Halas, „A domb, a kincs és a szentek“, 79-80; Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 74-78; Костић, „Стеван Штиљановић“, 43-48; Andrić, *Čudesa svetoga Ivana Kapistrana*, 150.

ta sv. Stefana Štiljanovića i katoličkog sv. Ivana Kapistrana govori i zajednički atribut koji nose oba sveca, a to je onaj boraca za čistoću vjere, kao i činjenica da su oba sveca vrhunac svog života i djelovanja, pa i smrt, dočekali u razdoblju samog kraja srednjeg vijeka na istom geografskom prostoru nekadašnje južne Ugarske. Veze kultova sv. Stefana Štiljanovića i sv. Ivana Kapistrana govore također i o međusobnim utjecajima, kao i o razmjeni ideja među različitim vjerskim i etničkim skupinama na prostoru nekadašnje južne Ugarske od kraja srednjeg vijeka pa sve do 20. stoljeća.

Važna mjesta vezana za kult sv. Stefana Štiljanovića kroz naredna stoljeća

Treba napomenuti da je tijekom 18. i u 19. stoljeću manastir Šišatovac uz onu vjersku imao i ulogu jednog od najznačajnijih kulturnih centara Srba. U njemu u prvoj četvrtini 19. stoljeća djeluje i velikan srpskog pjesništva i preporoditelj, istovremeno i šišatovački arhimandrit, Lukijan Mušicki, a oko šišatovačkog manastira okupljaju se velikani srpske kulture poput, primjerice, Vuka Stefanovića Karadžića i pjesnika Filipa Višnjića, te znameniti slovački jezikoslovac Pavel Jozef Šafárik, a također i slovenski filolog Franc Miklošič. Treba napomenuti da je tada manastir Šišatovac posjedovao čuvenu i bogatu biblioteku.¹⁰⁸

Tijekom 19. i početkom 20. stoljeća za Srbe iz Baranje raste važnost legendarnog prvotnog grobnog mjesta sv. Stefana Štiljanovića na brdu Göntér kod Šikloša, koje se razvija u značajno hodočasničko mjesto. Grobno mjesto Štiljanovića obilježeno je 1896. g. spomenikom i križem te ograđeno željeznom ogradom od lanca. Svake godine 13. i 14. kolovoza održavala se proslava koja je bila popularna uglavnom među srpskom omladinom, koja je u velikom broju stizala izdaleka. Nakon crkvene ceremonije, održavale su se i građanske zabave. Za Srbe Šikloša kult sv. Stefana i hodočasničko mjesto u Göntéru bili su od najveće važnosti, za što su često izdvajali i značajna materijalna sredstva.¹⁰⁹ Štiljanovićev kult i Göntér osobito su dobili na važnosti tijekom vlasti Kraljevine SHS nad dijelovima Baranje u razdoblju od 1919. do 1921. godine. Budući da je tijekom Prvog svjetskog rata svetište u Göntéru oštećeno, pod novim vlastima organizirano je arheološko istraživanje prostora grobnice i podignut je novi spomenik kojim je odana počast „posljednjem srpskom despotu koji je pao u borbi za nacionalna prava i slobodu 1515. godine“. Navedeno je, također, da je spomenik podignut u kolovozu 1919., tijekom vladavine Petra, kralja Srba, Hrvata i Slovenaca, kada je srpska vojska

¹⁰⁸ Usp. Амфилохије Радовић, „Социјално-културно и просветно зрачење шишатовачког општежића“, у: *Манастир Шишатовца, Зборник радова*, ур. Динко Давидов (Београд, 1989), 61-62.

¹⁰⁹ Usp. Erdős, „Emlekezeti retegek es hatalmi igenyek a Štiljanović-hagyományban“, 26; Стојковски „Стефан Штиљановић“, 392.

pod zapovjedništvom prijestolonasljednika Aleksandra oslobodila Baranju. Natpis na kamenoj ploči koja pokriva grobnicu odnosio se na karakter samog svetog mjesta. Na ploči se navodi da se na tom mjestu nalazi grobnica Stefana Štiljanovića, srpskog kneza i despota, te da je preminuo u Šiklošu 1515. godine i njegovo sveto tijelo prenešeno u manastir Šišatovac 1547. godine (vidi: Slika 3, Slika 4).¹¹⁰ Proslave u Göntéru nastavile su se održavati i nakon uspostave mađarske vlasti 1921. godine, ali sa sve manjim intenzitetom, da bi se 1930-ih ugasile, ali od sredine 90-ih godina ponovno su oživjele.¹¹¹

Tijekom drugog svjetskog rata srpski manastiri na Fruškoj gori te srpska kulturna i vjerska baština na tlu Srijema stradali su od strane ustaških vlasti. Osobito je stradao manastir Šišatovac, koji su ustaše potpuno razorili. Manastirska biblioteka i arhivi potpuno su uništeni, a manastirske dragocjenosti Šišatovca opljačkane i dio njih je završio u Zagrebu. Godine 1944. od strane ustaša i njemačke vojske cijeli manastirski kompleks je razoren miniranjem. Budući da su mošti sv. Stefana tada bile izbačene iz kovčega te držane u neprikladnim uvjetima i da je postojala opasnost od njihovog uništenja, dr. Radoslav Grujić, izaslanik Srpske pravoslavne crkve, 1942. godine poduzeo je akciju za njihovo spašavanje, kao i spašavanje moštiju sv. cara Uroša i kneza Lazara, koje su se također nalazile u fruškogorskim manastirima.¹¹² Spomenutom akcijom mošti svetaca su spašene i prebačene u Beograd te danas počivaju u beogradskoj Sabornoj crkvi.¹¹³

¹¹⁰ Usp. Erdős, „Emlekezeti retegek es hatalmi igenyek a Štiljanović-hagyományban“, 33-34; Стојковски „Стефан Штиљановић“, 393-394.

¹¹¹ Usp. Erdős, „Emlekezeti retegek es hatalmi igenyek a Štiljanović-hagyományban“, 36-40.

¹¹² Милеуснић, *Свети Стефан Штиљановић*, 46-52.

¹¹³ Павловић, *Култови лица*, 159.

Slikovni prilozi

Slika 1: Manastir Šišatovac danas.

Izvor: https://fruskac.net/sites/default/files/styles/compress_large/public/gallery/locations/sisatovac-manastir-sisatovac-8.jpg?itok=0G43AqST (pristup ostvaren 10. 6. 2021)

Slika 2: Novosadska ikona sv. Stefana Štiljanovića s vladarskim atributima. Sv. Stefan je prikazan kao srpski kralj i gospodar Šikloša, a u ruci drži model manastira Šišatovac. Ikona se datira u 1740. godinu, a autorstvo se pripisuje Stanoju Popoviću.

Izvor: <https://www.balkancitymagazine.com/wp-content/uploads/2018/10/sveti-stefan-i-jelena-stiljanovic.jpg> (pristup ostvaren 18. 5. 2023)

Slika 3: Legendarno grobno mjesto sv. Stefana Štiljanovića sa spomenikom u Göntéru (Đuntir) kod Šikloša (Mađarska).

Izvor: <https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipPgo1GcVx3UE64PuSaUu0DABRJBHlxGuoEpxx2=s1600-w400> (pristup ostvaren 10. 6. 2021)

Slika 4: Legendarno grobno mjesto sv. Stefana Štiljanovića sa spomenikom u Göntéru (Đuntir) kod Šikloša (Mađarska), detalj.

Izvor: <https://lh3.googleusercontent.com/p/AF1QipMu0zkoAALMIW-a6aPzFHkisTct6eQxYaZCr01e=s1600-w400> (pristup ostvaren 10. 6. 2021)

BIBLIOGRAFIJA

IZVORI

Objavljeni izvori:

1. Laszowski, Emilij. *Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, I-III (Zagreb, 1914-1917).
2. McGowan, Bruce. *Sirem Sancaği Mufassal Tahrir Defteri* (Ankara, 1983).
3. Непознати писац. „Повесно слово о светом кнезу Стефану Штиљановићу. Похвално слово светом Стефану Штиљановићу“, у: *Хрестоматија средњовековне књижевности*, књига I, том II, прир. и на савремени српски пренео Томислав Јовановић (Београд, 2012), 237-255.
4. Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и натписи*, I-VI (Београд, 1902-1926).
5. Stražemanac, Ivan. *Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene* (Zagreb, 1993).

LITERATURA

1. Andrić, Stanko. *Čudesna svetoga Ivana Kapistrana* (Slavonski Brod – Osijek, 1999).
2. Ángyán, Aurél. *A gyűdi kegyhely a történelmi események forgatagában* (Gyűd, 1930).
3. Божанић, Снежана. „О деспотици Јелени, кћерки Стефана Јакшића, у српској историји, култури и традицији“, у: *Šesti međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret kultura. Zbornik radova*, knj. II (Novi Sad, 2013), 899-908.
4. Čoralić, Lovorka. „Iseljenci iz Paštrovića u Zadru (XVI.-XIX. st.)“, *Historijski zbornik* 64/1 (2011), 1-27.
5. „čivot“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13588>, pristup ostvaren 10. 6. 2021.
6. Dinić-Knežević, Dušanka. „Sremski Brankovići“, *Istraživanja* 4 (1975), 5-47.
7. Engel, Pál. *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont (Budapest, 2020).
8. Erdős, Zoltán. „Emlékezeti retegek es hatalmi igények a Štiljanović-hagyományban“, *Örökség, történelem, társadalom. Rendi társadalom – polgári társadalom* 32. (Budapest, 2020), 25-43.
9. Ilić, Mikica. *Zapadno-istočni divan (srpska opšta mesta)* (Kragujevac, 2003).
10. *Историја српског народа*, IV/1, ур. Славко Гавриловић (Београд, 1986).
11. Ивић, Алекса. *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459-1690)* (Заргеб, 1914).

12. Juran, Kristijan. „O podrijetlu i šibenskoj rodbini prvoga kliškog sandžakbega Murat-beg Gajdića“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 66 (2017), 231-239.
13. Karbić, Marija. *Plemički rod Borića bana* (Slavonski Brod, 2013).
14. Kis-Halás, Judit. „A domb, a kincs és a szentek. A siklósi Göntér-domb a népi elbeszélő hagyományban, a helyi emlékezetben és a történeti narratívákban“, u: *Pécs-Baranya évszázadai 1.*, ur. Mónika Pilkhoffer, Adrienn Wéber (Pécs, 2022), 69-84.
15. Klaniczay, Gábor. *Holy Rulers and Blessed Princesses: Dynastic Cults in Medieval Central Europe* (Cambridge, 2007).
16. Костић, Мита. „Стеван Штиљановић (Историографско-хагиографска студија)“, *Глас СКА СХ* (1923), 54-99.
17. Крстић, Александар. „Поседи Јакшића у Славонији и Срему“, *Историјски часопис* 70 (2021), 177-213.
18. Лемајић, Ненад. *Српска елита на прелому епоха* (Сремска Митровица – Источно Сарајево, 2006).
19. *Манастир Шишатовац. Зборник радова научног скупа*, ур. Динко Давидов (Београд, 1989).
20. Марјановић-Душанић, Смиља. *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског* (Београд, 2007).
21. Милеуснић, Слободан. *Свети Стефан Штиљановић – ратник и светац* (Београд, 1992).
22. Митровић, Катарина. „Повеља деспотице Јелене Јакшић манастиру Хиландару 1503, јуни 11, Будим“, *Стари српски архив* 7 (2008), 195-203.
23. „Osijek – Tvrdá – Samostan sv. Križa“, *Franjevci, Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda*, <https://ofm.hr/lokacija/osijek-tvrda-samostan-sv-križa/>, pristup ostvaren 22. 5. 2023.
24. „Paraklis“, *Veliki Rečnik*, <https://velikirecnik.com/2016/09/29/paraklis/>, pristup ostvaren 18. 5. 2023.
25. Павловић, Леонтије. *Култови лица код Срба и Македонаца* (Смедерево, 1965).
26. Половина, Наташа. „Свети Стефан Штиљановић као Јосиф Прекрасни. Прилог изучавању једне библијске паралеле“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 61/2 (2013), 347-362.
27. Поповић, Даница. *Под окриљем светости. Култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији* (Београд, 2006).
28. Seletković, Petar. „Stefan Štiljanović – od kaštelana do despota i sveca (prvi dio)“, *Scrinia Slavonica* 22 (2022), 9-41.
29. Спремић, Момчило. „Српски деспоти у Срему“, u: *Срем кроз векове: слојеви култура Фрушке горе и Срема*, ur. Миодраг Магицки (Београд – Беоцин, 2007), 45-73.
30. Стојковски, Борис. „Стефан Штиљановић - прилози за историју и култ“, *Црквене студије* 20 (2023), 385-397.

31. „Tardić, Murat-beg“, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=60449>, pristup ostvaren 16. 5. 2022.
32. Тимотијевић, Мирослав. „Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 27-28* (1991-1992), 142.
33. Томин, Светлана. *Владика Максим Бранковић* (Нови Сад, 2007).
34. Varga, Szabolcs. „Pučka religioznost i vjerski sinkretizam u južnom Zadunavlju i južnim dijelovima nekadašnjeg Ugarskog kraljevstva (16-17. stoljeće)“, *Scrinia Slavonica* 8 (2008), 133-146.
35. Васиљевић, Марија М. *Позносредњовековни култови светих на територији централног Балкана*, докторска дисертација (Филозофски факултет у Београду, 2018).
36. Зарић, Радојка. „Лик Стефана Штиљановића у српској уметности XVII–XIX века“, *Саопштења XVII* (1985), 69-83.

Summary

SAINT STEPHEN ŠTILJANOVIĆ – FROM A CASTELLAN TO A DESPOT AND SAINT (PART 2)

Unlike his notable contemporaries, compatriots and members of the same social class such as Paul (Pavle) Bakić, Radić Božić or Radoslav Čelnik, Stephen (Stefan) Štiljanović had as well as his earthly, a significant *posthumous* career, that is, he became a saint of the Serbian Orthodox Church and to his saintly figure the title of despot was added, although he had not borne it during his life time; thus the hagiographic story of the holy Serbian despots in the territory of Sylvania was in a way completed. It should be added that, unlike in the case of the cults of the Sylvania Brankovićs, who established and promoted themselves within the same family and the institutions of the Serbian Orthodox Church for the purpose of exercising the symbolic power, authority and dynastic representation of the Brankovićs among the Serbian population, the cult of Despot saint Stephen Štiljanović emerged and developed exclusively within the Serbian Orthodox Church. The beginning and development of the cult of St Stephen Štiljanović occurred during the period of great social transformations when, in accordance with the current reality, new sacred cults were born and the old ones transformed. The existence of the cult of St Stephen was registered as early as the 16th century in the record of Šišatovac monastery as well as in the Ottoman census of 1566/67. According to the record from 1560 in Šišatovac monastery the body of St Stephen Štiljanović is buried and he is referred to there as a duke; this title had in the late Middle Ages a wide scope of application. It referred

to representatives of the local authorities and even the heads of pastoral communities. The cult texts on St Stephen Štiljanović, i.e. the *Eulogy* (Pohvalno slovo) and the *Historical discourse* (Povesno slovo) as well as the *Service* (Služba) of St Stephen Štiljanović evolved gradually and their earliest known version dates from 1631. For the understanding of the cult, the iconographic depictions of St Stephen Štiljanović are also significant; the earliest date back to the 17th century. During the first period of the development of the cult, Stephen's saintly attribute as a benefactor who gave the hungry grain from his granaries, was especially emphasized. Hence, the iconic records accentuated the analogy to Patriarch Joseph from the Old Testament, who in Egypt also provided grain for the hungry during the famine. However, from as early as the mid-17th century Stephen's role as ruler becomes noticeable. This is especially apparent in the earliest depiction of St Stephen Štiljanović on the fresco in the Hopovo monastery in Syrmia dating from 1654 where Štiljanović was portrayed as one of the Serbian rulers and despots in sequence. During the Ottoman rule Štiljanović's cult became more significant due to the endeavours to tighten the bonds of Orthodoxy on the periphery of new areas inhabited by the Serbian population with its centre in Pécs. After the Austro-Hungarian wars in the late 17th and early 18th century and the great migration of the Serbs into the Habsburg Monarchy, the monasteries of Fruška Gora were not the periphery but the centre of the newly formed institution of the Serbian Orthodox Church, the Karlovac Metropolitanate, and after the Ottomans during their withdrawal had burnt the relics of the Syrmian Brankovićeš, the importance of the cult of St Stephen Štiljanović and the significance of his relics and the seat of the cult, the Šišatovac monastery rose. In order to strengthen the reputation of the Šišatovac monastery within the Metropolitanate of Karlovci, it was necessary to put extra emphasis on Štiljanović as a figure of authority. Since that time St Stephen Štiljanović has mostly been presented as one of the Serbian despots which is evident from the *Short historical discourse* (Kratko povesno slovo) of 1767 and from most of the iconographic depictions of St Stephen Štiljanović from the 18th century. The *Short historical discourse* shows that Stephen's curriculum vitae had become more precise with much more detail. A very significant motif in the *Slovo* from 1767 was the way how the dignity of despot was transmitted to Stephen Štiljanović after the death of despotess Jelena Jakšić. Considering the above and other motifs, it is possible that in time the legend of St Stephen Štiljanović accreted elements from the biographies of two historical individuals, Ivan, the husband of despotess Jelena, and their son Stephen, from the Berislavić Grabarski family, who in the early 16th century assumed the title of despot. Along with these two, it is possible that additional elements were added to the Štiljanović legend from the biography of the last Serbian despot Pavle Bakić as well as from those of some other historical figures, Štiljanović's Serbian compatriots, from the first half of the 16th century who carried out significant military duties in the territory of southern Hungary. The Orthodox cult of St Steven Štiljanović was tied to the cult of the Catholic St John Capistran. The legends of Capistran's and Štiljanović's presence on Göntér Hill near Šikloš testify to this; according to these legends, on this hill was Štiljanović's former tomb, and according to the Franciscan legend from the Catholic shrine of Máriagyűd, in 1456 Capistran urged the population in his sermons on Göntér Hill to defend Belgrade. Tending to confirm the links of the cults of the two saints are the suspicions of certain Catholic circles from the 17th and 18th century that the body of St Stephen

Štiljanović in fact belonged to St John Capistran whose body disappeared during the Ottoman invasion of Ilok in 1526. Further confirmation is provided by their shared attributes as fighters for the purity of faith as well as the fact that both saints were at the peak of their lives and activities and met their deaths at the very end of the Middle Ages in the geographic area of former southern Hungary.

Key words: Saint Stefan Štiljanović, Šišatovac monastery, Serbian Orthodox Church, cult of saints, Sylvania

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt:

Petar Seletković, prof. povijesti i arheologije

Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,

A. Starčevića 8, 35000 Slavonski Brod

e-mail: pseletk@gmail.com